

สัมภารวิปาก: อสงไขยกาลกับปนิธานพระโพธิสัตว์

SAMBHARAVIPAKA: THE INFINITE TIME AND THE BODHISATTAVA RESOLUTION

พิสิทธิ์ กอบบุญ / PISIT KOBUN

สาขาภาษาและวรรณคดี LANGUAGE AND LITERATURE, FACULTY OF
LIBERAL ARTS, UBON RATCHATHANI UNIVERSITY

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้มุ่งศึกษาคัมภีร์สัมภารวิปาก ในด้านแนวคิด ความสัมพันธ์ระหว่างอสงไขยกับกัปปนิธานพระโพธิสัตว์ ผลการศึกษาพบว่า เวลายาวนานอันประมาณมิได้ มีความสัมพันธ์กับการตั้งปณิธานและการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์โดยแสดงให้เห็นวัฏจักรของเวลาอันยาวนาน วัฏจักรแห่งชีวิตที่เป็นทุกข์ วัฏจักรแห่งกิเลส-กรรม-วิบาก ประกอบกันเข้าเป็นสังสารวัฏที่มีอาจพ้นไปได้ง่าย พระโพธิสัตว์บำเพ็ญอย่างยืดยาวตามขั้นตอนเพื่อให้บรรลุธรรมและ เมื่อพิจารณาแนวคิดเรื่องอสงไขยกับการเวียนว่ายตายเกิดนั้น แสดงให้เห็นลักษณะของการมีอยู่และเป็นอยู่ของชีวิตซึ่งถือว่าเป็นทุกข์ พระโพธิสัตว์อยู่ในวัฏฏะเหล่านี้มายาวนาน เพื่อหาหนทางข้ามพ้นวัฏฏะนี้โดยการบำเพ็ญบารมีประการต่าง ๆ เพื่อสร้างสมบารมีตามลำดับจนสำเร็จพระสัมมาสัมโพธิญาณ และมีพระมหากรุณาที่จะนำพาสัตว์ทั้งหลายให้ถึงพระนิพพานพ้นทุกข์สิ้นเชิง

คำสำคัญ: สัมภารวิปาก, พระโพธิสัตว์, อสงไขย

Abstract

This research article aims to study the Sambhāravipāka, a Buddhist scripture, about ideas and the relationship between the infinite time and Bodhisatta resolution. The study reveals that infinite time is related to the resolution of the Bodhisatta. It is shown by the cycle of time, the cycle of suffering life and the cycle of kilesa-kamma-vipāka assembled into Samsara (cycle of birth and death) that could not pass easily. The concept of infinite time and the cycle of birth and death point out the feature of existence and being which is considered suffering. The Bodhisatta exist in this cycle for aeons to fulfill the Perfections (parami) in order to bring creatures from

suffering, and attain the enlightenment and reach Nibbana which cut a round of existence entirely.

Keywords: Sambhāravipāka, Bodhisatta, Infinite time

บทนำ

สัมภารวิปากเป็นคัมภีร์ที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับพระโพธิสัตว์ ซึ่งหมายถึงบุคคลผู้ที่กำลังจะตรัสรู้ มุ่งหมายที่จะได้บรรลุอนุตรสัมโพธิญาณและหมายถึงบุคคลผู้มีแก่นคือโพธิ (ประพจน์ อัครวิรุฬหาร, 2546: 51) สัมภารวิปากเป็นวรรณกรรมพระพุทธศาสนาประเภทอวทาน¹ กล่าวคือโครงเรื่องแสดงถึงการบำเพ็ญธรรมบารมีของพระโพธิสัตว์ตั้งแต่ปฐมปณิธาน จิตปณิธาน วชิปณิธาน และกายาวชิปณิธานดำเนินเรื่องผ่านอสงไขยกับในพระชาติต่างๆ ตามวิถีโพธิสัตว์จนสิ้นสุดเรื่องที่พระโพธิสัตว์ตรัสรู้เป็นพระโคตมสัมมาสัมพุทธเจ้า สัมภารวิปากมุ่งแสดง วิปาก แห่ง สมภาร ของพระพุทธเจ้า วิปาก แปลตามรูปศัพท์ว่า ผลอันสุกพิเศษ หมายถึงผลของการกระทำ เหมือนอย่างคำว่า กรรมวิปาก สมภาร แปลว่าเครื่องเต็มพร้อม เครื่องอุดหนุน เครื่องปรุง อุปกรณ์ รวมหมายถึงไปถึง การสั่งสม... คำว่า สัมภารบารมี จึงมีความหมายว่า บารมีอันเป็นเครื่องอุดหนุน บารมีอันเป็นเครื่องทำให้เต็มพร้อม บารมีได้สั่งสม ชื่อ สัมภารวิปาก จึงแสดงเป้าหมายของการแต่งเพื่อแสดงผลแห่งการสั่งสมบารมีของพระโพธิสัตว์ ซึ่งได้กระทำสืบเนื่องในช่วงเวลาอันยาวนานอย่างอดสาหะพากเพียร จนก่อผลมาเป็นการตรัสรู้ถึงพุทธภาวะหรือพุทธภูมิ (ปทานุกรมบาลี ไทย อังกฤษ สันสกฤต ฉบับพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ, อ้างใน สุภาพรณ ณ บางช้าง, 2533: 147) นั่นคือผลสุกงอมแห่งการสั่งสมบารมี เนื้อหาของสัมภารวิปากจึงเน้นแสดงถึงการสั่งสมบารมีของพระโพธิสัตว์เป็นสำคัญ

สิ่งสำคัญคือเอกภาพของเรื่องที่แสดงถึงการบำเพ็ญ

¹อวทานเป็นเรื่องราวการบำเพ็ญคุณงามความดีของบุคคลต่าง ๆ และผลจากการบำเพ็ญคุณความดีเหล่านั้น เน้นเรื่องของพระพุทธเจ้าเมื่อยังเป็นพระโพธิสัตว์เป็นสำคัญ เรื่องราวมักดึงมาจากพระวินัยปิฎก บางครั้งก็กล่าวว่ารวมอยู่ในพระวินัยปิฎก (H. Dayal อ้างใน ประพจน์ อัครวิรุฬหาร, 2546: 17)

บารมีของพระโพธิสัตว์ ซึ่งใช้ระยะเวลานานถึงยี่สิบอสงไขยแสนกัป รวมกับส่วนปฐมปณิธานอีกยาวนานมาก ทำให้เห็นการเวียนว่ายในวัฏสงสาร พระปัญญาและวิริยะที่ทรงทำ การพบกับพระพุทธเจ้า และอนาคตพุทธเจ้าขณะเมื่อยังเป็นพระโพธิสัตว์เช่นกัน ทำให้วรรณกรรมพระพุทธศาสนาเรื่องนี้มีความสำคัญที่ควรศึกษา อีกทั้งการดำเนินเรื่องโดยการใช้มิติเวลาอสงไขยกับทำให้สามารถตีความและทำความเข้าใจเกี่ยวกับประเด็นสังสารวัฏได้อย่างชัดเจนว่า การบำเพ็ญธรรมให้มากขึ้น ๆ เป็นการส่งเสริมบารมี จนทำให้ได้รับพยากรณ์และตรัสรู้ธรรมในที่สุด อีกทั้งสาระสำคัญของเรื่องนี่ยังมุ่งที่พระมหากษัตริย์จะชนสัตว์ทั้งหลายให้ข้ามพ้นห้วงทุกข์ ด้วยความสำคัญเหล่านี้เองจึงเป็นที่มาของการศึกษาวิเคราะห์สัมภารวิปาก เพื่อเติมเต็มความเข้าใจเกี่ยวกับแนวคิดพระโพธิสัตว์ และความสัมพันธ์ระหว่างเวลากับการบำเพ็ญธรรม และพุทธปรัชญาเรื่องชีวิต เกี่ยวกับสังสารวัฏ คือการท่องเที่ยวเวียนว่ายตายเกิดอยู่ซ้ำแล้วซ้ำเล่า เพราะอำนาจแห่งกิเลส กรรม และวิปาก

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

เพื่อศึกษาความคิดและคุณค่าเชิงคำสอนของวรรณกรรมเรื่องสัมภารวิปาก

อุปกรณ์และวิธีดำเนินการวิจัย

ผู้วิจัยใช้ตัวบทสัมภารวิปากฉบับ ส. ธรรมภักดี (พิมพ์ครั้งที่ 4) ซึ่งแปลและตรวจสอบชำระครั้งแรกโดยนาคะประทีป ตรวจชำระครั้งที่ 4 โดยพระธรรมมหาวิราวุธ บพทวณนี้

วิเคราะห์และตีความตัวบทตามแนวทางวรรณคดีวิเคราะห์ และนำเสนอผลการวิจัยแบบพรรณนาวิเคราะห์

การวิเคราะห์ข้อมูล

สัมภารวิปาก: ที่มาและความสำคัญ

จากการศึกษาของสุภาพรรณ ณ บางช้าง (2533: 513-514) พบว่า คัมภีร์สัมภารวิปาก ได้รับอิทธิพลจากคัมภีร์โสตตถกัมมทานิทาน ซึ่งแต่งในลังกาช่วงพุทธศตวรรษที่ 17-18 สาระในส่วนต้นของสัมภารวิปากแสดงคติพระโพธิสัตว์ของมหายาน สัมภารวิปากอาจจะแต่งในล้านนา ประมาณช่วงหลังของพุทธศตวรรษที่ 19 ในขณะที่ อนันต์ เหล่าเลิศวรกุล เห็นว่า คัมภีร์โสตตถกัมมทานิทาน ไม่ได้แต่งในลังกาเพราะไม่มีรายงานการพบคัมภีร์นี้ แต่คัมภีร์นี้กลับเป็นที่รู้จักกันในกว้างขวางในพม่าและล้านนา จึงอาจเป็นได้ว่าแต่งในประเทศไทยหรือพม่า (อนันต์ เหล่าเลิศวรกุล, 2546: 84) ในขณะเดียวกันคัมภีร์สัมภารวิปากไม่น่าจะแต่งในล้านนาเพราะต้นฉบับโบราณที่พบล้วนแต่จารเป็นอักษรขอมทั้งสิ้น และไม่พบว่าคัมภีร์นี้จารด้วยอักษรธรรม อีกทั้งพบคัมภีร์สัมภารวิปากในประเทศไทยเท่านั้น ไม่พบในลังกาและพม่า และไม่ปรากฏการอ้างอิงในคัมภีร์อื่นนอกจากในหนังสือศัพท์สงเคราะห์ว่า “สัมภารวิปากว่าด้วยผลแห่งกรรมซึ่งพระพุทธเจ้าได้ทรงบำเพ็ญมาแต่อนันตชาติ” (เรื่องเดียวกัน: 81)

อนันต์ เหล่าเลิศวรกุล ได้เปรียบเทียบโครงสร้างเนื้อหาของคัมภีร์โสตตถกัมมทานิทานกับสัมภารวิปากดังตารางที่ 1

ตารางที่ 1 การเปรียบเทียบโครงสร้างเนื้อหาของคัมภีร์โสตตถกัมมทานิทานกับสัมภารวิปาก

โสตตถกัมมทานิทาน	สัมภารวิปาก
พาหิรนิทาน ประวัติพระโพธิสัตว์ก่อนพุทธันตร อัปภันตรนิทาน ประวัติพระโพธิสัตว์ในพุทธันตร แต่ไม่ได้รับคำพยากรณ์	พาหิรนิทาน ประวัติพระโพธิสัตว์ก่อนพุทธันตรและในพุทธันตร แต่ไม่ได้ตั้งจิตปรารถนาพุทธภูมิ
มหานิทาน พระโพธิสัตว์ตั้งจิตปรารถนาพุทธภูมิ 7 อสงไขย อดิทุเรณิทาน พระโพธิสัตว์เปล่งวาจาปรารถนาพุทธภูมิ 9 อสงไขย อวิทุเรณิทาน พระโพธิสัตว์ตั้งกาย วาจา ใจ ปรารถนาพุทธภูมิ ตั้งแต่ไม่ได้รับพุทธพยากรณ์จนได้รับพุทธพยากรณ์จากอดีตพุทธเจ้า 23 องค์ สันติเกนิทาน ประวัติพระโพธิสัตว์ตั้งแต่จุติจากอัฐภาวะพระเวสสันดรจนประสูติเป็นเจ้าชายสิทธัตถะและได้ตรัสรู้	มหานิทาน หรือ อัปภันตรนิทาน พระโพธิสัตว์ตั้งจิตปรารถนาพุทธภูมิ 7 อสงไขย และเปล่งวาจาปรารถนาพุทธภูมิอีก 9 อสงไขย และตั้งกาย วาจา ใจ ปรารถนาพุทธภูมิตั้งแต่ไม่ได้รับพุทธพยากรณ์จนได้รับพุทธพยากรณ์จากอดีตพุทธเจ้า 23 องค์ และประวัติพระโพธิสัตว์ตั้งแต่จุติจากอัฐภาวะพระเวสสันดรจนประสูติเป็นเจ้าชายสิทธัตถะ และได้ตรัสรู้

ที่มา: (อนันต์ เหล่าเลิศวรกุล, 2546: 85-86)

ประพจน์ อัครวิรุฬหาร เห็นว่า เรื่องสัมภารวิบากมีลักษณะเรื่องราวคล้ายคลึงกับคัมภีร์ชินกาลมาลีปกรณ์จึงอาจแต่งในช่วงเวลาเดียวกัน คือประมาณ พ.ศ. 2060-2071 (ประพจน์ อัครวิรุฬหาร, 2546: 107) ซึ่งเมื่อเปรียบเทียบเนื้อหาของสัมภารวิบากกับชินกาลมาลีปกรณ์ พบว่าเนื้อหาของพระพุทธรเจ้าในอดีตและปัจจุบันมีเรื่องตรงกัน แต่สัมภารวิบากมีเนื้อหาที่ละเอียดมากกว่า อาจเป็นเพราะคัมภีร์ทั้งสองมีจุดมุ่งหมายไม่เหมือนกัน กล่าวคือ สัมภารวิบากเน้นเรื่องการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ตั้งแต่ก่อนพุทธันดร แต่ชินกาลมาลีปกรณ์เน้นเรื่องความเป็นพงศาวดารของพุทธศาสนาในดินแดนล้านนามากกว่า สัมภารวิบากเป็นวรรณกรรมพุทธประวัติและชาดก แต่ชินกาลมาลีปกรณ์จัดเป็นวรรณกรรมประวัติศาสตร์การเผยแผ่พระพุทธศาสนา เรื่องพระโพธิสัตว์เป็นเพียงส่วนต้นของเรื่องเท่านั้น ผู้วิจัยจึงเห็นว่าสัมภารวิบากน่าจะแต่งก่อนชินกาลมาลีปกรณ์

สัมภารวิบากฉบับแปลภาษาไทยนั้น แปลและตรวจชำระโดยนาคะประทีป เนื้อหาสั้นสุดลงเพียงเมื่อพระโพธิสัตว์ตรัสรู้

อย่างไรก็ตามแม้ว่าจะไม่ปรากฏผู้แต่งและสมัยที่แต่งอย่างชัดเจน แต่ก็ถือได้ว่าวรรณกรรมเรื่องนี้เป็นวรรณกรรมที่อธิบายเรื่องเกี่ยวกับพระโพธิสัตว์และพระพุทธรเจ้าในแง่การบำเพ็ญบารมีได้อย่างสมบูรณ์ เพราะเรื่องราวได้สืบทอดไปจนถึงปฐมปณิธานที่พระโพธิสัตว์เริ่มคิดเรื่องการบำเพ็ญบารมีในยุคที่ยังไม่มีพระพุทธรเจ้าอุบัติในโลกนี้² นอกจากนี้คัมภีร์สัมภารวิบากยังเป็นต้นเค้าวรรณคดีพุทธประวัติตามที่สุภาพรณ ญ บางช้างได้สรุปพัฒนาการของวรรณคดีที่เกี่ยวกับพระพุทธรเจ้าองค์ปัจจุบัน ว่าเรื่องแรกคือสัมภารวิบาก และที่แต่งตามมาได้แก่ สัมปดินทิมหานิทาน ชินกาลมาลีปกรณ์ ปฐมสมโพธิ พุทธานุประวัติ และชินมหานิทาน (สุภาพรณ ญ บางช้าง, 2533: 205-207) (ทั้งหมดเริ่มต้นด้วยพุทธตำนานตอนที่พระพุทธรองค์เสวยพระชาติเป็นมาณพเข็ญใจ) และเริ่มต้นแบบเดียวกับมหาวงศ์ ซึ่งเป็นวรรณกรรมเรื่องเก่าที่สุด

ผู้วิจัยเห็นว่าสัมภารวิบากได้รับอิทธิพลการเขียนจากมหาวงศ์และส่งผลต่ออิทธิพลไปสู่วรรณกรรมพุทธศาสนาในล้านนาต่อมา เพราะเนื้อหาในสัมภารวิบากมีเนื้อหาในส่วนการตั้งปณิธานมีความละเอียดมากยิ่งขึ้นกว่าวรรณกรรมเรื่องใด แสดงให้เห็นว่ามีความตั้งใจแต่งเรื่องนี้เพื่อนำมาใช้ในการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ และเป็นต้นเค้าให้วรรณกรรมประเภทอื่น เช่น ชินกาลมาลีปกรณ์ นำบางส่วนของเรื่องไปแต่งเพื่อเชื่อมร้อยพุทธประวัติกับศาสนประวัติให้มีความต่อเนื่องกันอย่างสมบูรณ์

เรื่องสัมภารวิบากจึงมีความสำคัญและน่าศึกษาทั้งในฐานะที่เป็นคัมภีร์ที่มีความสำคัญและมีอิทธิพลต่อวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องกับพุทธประวัติตั้งแต่อดีตพุทธเจ้า และเพื่อทำความเข้าใจความคิดเกี่ยวกับพระโพธิสัตว์และคุณค่าในเชิงคำสอนทางพระพุทธศาสนาอันจะเป็นประโยชน์ต่อการขยายความรู้เกี่ยวกับพระพุทธศาสนาต่อไป

การบำเพ็ญบารมีในอสงไขยกับ

อสงไขยกับ เป็นโครงเรื่องสำคัญที่เป็นกรอบของการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ การกำหนดนับกาลเวลาแห่งกับ

อสงไขย อันหมายถึงระยะเวลาอันยาวนานจนมิอาจประมาณนับได้ และมีอาจคิดถึงว่าจะนานสักเท่าใด สะท้อนให้เห็นแนวคิดของการบำเพ็ญเพียรของพระโพธิสัตว์กว่าที่พระองค์จะตรัสรู้เป็นพระโคตมสัมมาสัมพุทธเจ้า โดยใน กับปกกาได้กล่าวถึงการกำหนดนับกาลเวลาแห่งอสงไขยกับ ระยะเวลาอันยาวนานสามารถเทียบได้เป็นสองนัย กล่าวคือ กำหนดความยาวนานแห่งกับว่ามีภูเขาสูงหนึ่งโยชน์ ทุกร้อยปีจะมีเทวดาเอาผ้าทิพย์เนื้อละเอียดมาเช็ดถูบนยอดเขาจนเขานั้นเสมอรากับพื้นนับเป็นกับหนึ่ง และความยาวนานแห่งกับกำหนดด้วยกาลเวลาประมาณว่ามีพื้นที่สี่เหลี่ยมจัตุรัส กว้างและลึกได้หนึ่งโยชน์ ถึงร้อยปีมีเทวดานำเอาเมล็ดพันธุ์ผักกาดมาใส่เมล็ดหนึ่งตรารบเท่าจนเมล็ดพันธุ์เต็มเสมopakก่าแพงนั้น (สัมภารวิบาก, 2504: 7-8) ซึ่งเป็นเนื้อความตามที่พระพุทธรเจ้าได้ตรัสแสดงไว้ในใบโพพตสูตรและสาสปสูตร(พระสูตรและอรรถกถาแปล สังยุตตนิกาย นิทานวรรค, 2537: 513-515)

ในการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์นั้นนับได้ว่ายี่สิบอสงไขยแสนกับ ในระยะเวลาดังกล่าวนี ระหว่างอสงไขยจะปรากฏทั้งอสุญญอสงไขย อสุญญอสงไขย ในแต่ละมหากัปจะปรากฏกัปย่อยอีกมากมาย

อสุญญกัป คือ กัปที่ว่างเปล่าจากพระพุทธรเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระเจ้าจักรพรรดิ ดังนั้น จึงถือเป็นกัปที่ว่างเปล่าจากผู้มีบุญทั้งหลาย

อสุญญกัป คือ กัปที่ไม่ว่างเปล่าจากพระพุทธรเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระเจ้าจักรพรรดิ ดังนั้น จึงถือเป็นกัปที่มีผู้มีบุญมาอุบัติ อสุญญกัป แบ่งเป็น 5 ประเภท คือ สารกัป มัณชกัป วรกัป สารมณชกัป และภทรกัป

สารกัป แปลว่ากัปที่เป็นแก่นสาร มีพระพุทธรเจ้ามาตรัสรู้ 1 พระองค์ ในสารกัปแรก คือ พระโกณฑัญญพุทธเจ้า ในสารกัปที่ 2 คือ พระปทุมุตตรพุทธเจ้า ในสารกัปที่ 3 คือ พระสิทธัตถะพุทธเจ้า และในสารกัปที่ 4 คือ พระวิปัสสิพุทธเจ้า

มัณชกัป แปลว่ากัปที่ผ่องใส มีพระพุทธรเจ้ามาตรัสรู้ 2 พระองค์ ในมัณชกัปแรก คือ พระสุเมธพุทธเจ้า และพระสุชาติพุทธเจ้า และในมัณชกัปที่ 2 คือ พระติสสพุทธเจ้า และพระปุลสพุทธเจ้า

วรกัป แปลว่ากัปที่ประเสริฐ มีพระพุทธรเจ้ามาตรัสรู้ 3 พระองค์ ในวรกัปแรกคือ พระอนิมาทสิพุทธเจ้า พระปทุมพุทธเจ้า และพระนารถพุทธเจ้า ในวรกัปที่ 2 คือ พระอัทธทสิพุทธเจ้า พระธรรมทสิพุทธเจ้า และ พระปิยทสิพุทธเจ้า

สารมณชกัป แปลว่า กัปที่เป็นแก่นสารและผ่องใส มีพระพุทธรเจ้ามาตรัสรู้ 4 พระองค์ คือ ในสารมณชกัปแรก ได้แก่ พระตัน्हังกรพุทธเจ้า พระเมธังกรพุทธเจ้า พระสรณังกรพุทธเจ้า และพระที่ปังกรพุทธเจ้า และในสารมณชกัปที่ 2 ได้แก่ พระมังคลพุทธเจ้า พระสุนนพุทธเจ้า พระเรวัตพุทธเจ้า และพระโสภิตพุทธเจ้า

ภทรกัป แปลว่ากัปที่เจริญ มีพระพุทธรเจ้ามาตรัสรู้ 5 พระองค์ ปัจจุบันนี้เป็นภทรกัป ภทรกัปนี้มีพระพุทธรเจ้ามาตรัสรู้แล้ว 4 พระองค์ คือ พระกกุสันธพุทธเจ้า พระโกนาคมพุทธเจ้า พระกัสสปพุทธเจ้า และพระโคตมพุทธเจ้า ยังเหลือพระองค์ที่ 5 คือ พระศรีอริยเมตไตรย (บรรจบ บรรณรุจิ, 2544: 659)

² เรื่องการพยากรณ์พระโพธิสัตว์และอดีตพระพุทธรเจ้าที่รู้จักกันดีคือคัมภีร์พุทธวงศ์ ในพระไตรปิฎก ขุททก-นิกาย แต่เริ่มต้นเรื่องจากพระพุทธรเจ้าที่บังกรพยากรณ์พระโพธิสัตว์เมื่อเสวยพระชาติเป็นสุเมธดาบส ซึ่งเป็นพุทธพยากรณ์ครั้งแรก

ดังนั้นการกำหนดเรื่องให้ดำเนินอยู่ในห้วงเวลาอันยาวนานนี้ ย่อมแสดงให้เห็นถึงความสืบเนื่องสืบต่อของภพชาติที่พระโพธิสัตว์ได้ผ่านในกระแสของกาลเวลา กว่าที่พระองค์จะตัดพ้นจากวัฏจักรของเวลานี้ได้ ตลอดระยะเวลาที่ยี่สิบสองไขวพระโพธิสัตว์ได้เสวยพระชาติต่าง ๆ ซึ่งผู้วิจัยได้สรุป ดังตารางที่ 2

ตารางที่ 2 การบำเพ็ญบารมีในอสงไขยกับ

กาลที่ไม่มีพระพุทธเจ้า	จิตปณิธาน 7 อสงไขยกับ	วชิปณิธาน 9 อสงไขยกับ	กายวชิปณิธาน 4 อสงไขยกับ
พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็น - มานพหนุ่มในตระกูลเข็ญใจ - ปฐมปณิธาน - พระเจ้าสัตตตปาปะ - พระพรหมดาบส (ถวายชีวิตทาน) พบพระเมตเตยยะโพธิสัตว์ - ช่างทอง หลงในกิเลสราคะ ตกนรก เป็นอปรปรเวทเนยกรรม 14 กับ เศษกรรมยังให้ผลเกิดเป็น กระเทย 500 ชาติ ลา 500 ชาติ โค 500 ชาติ คนตาบอด 500 ชาติ คนหูหนวก 500 ชาติ สตรีหินเพศ 500 ชาติ	1. นันทะอสงไขย สารมณฑกัป โพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็น - สมิตตาราชเทวี - พบพระปูลานที่ปึงกรสัมมาสัมพุทธเจ้า และ พระปัจฉิมที่ปึงกรโพธิสัตว์ (อนาคตพุทธเจ้า) - พระเจ้าอรดีเทวราช - พบพระพรหมเทวาสัมมาสัมพุทธเจ้า - พระเมตไตรโพธิสัตว์เกิดเป็นสตรี คุตอำมาตย์ - นันทะอสงไขย พบพระสัมมาสัมพุทธเจ้า 5000 พระองค์ 2. สุนันทะอสงไขย พบพระสัมมาสัมพุทธเจ้า 9000 พระองค์ 3. ปฐวีอสงไขย พบพระสัมมาสัมพุทธเจ้า 10000 พระองค์ 4. มณฑะอสงไขย พบพระสัมมาสัมพุทธเจ้า 11000 พระองค์ 5. ธรรณอสงไขย พบพระสัมมาสัมพุทธเจ้า 20000 พระองค์ 6. สาคระอสงไขย พบพระสัมมาสัมพุทธเจ้า 30000 พระองค์ 7. ปุณทริกะอสงไขย พบพระสัมมาสัมพุทธเจ้า 40000 พระองค์ ใน 7 อสงไขย มีพระสัมมาสัมพุทธเจ้า 125,000 พระองค์	สูญญกัป 1. สัพพภักทอสงไขย พระโพธิสัตว์เป็นดาบสได้ปฐมานุโยคฉาน - สารมณฑกัป เป็นพระสาครราชกุมาร พบปูลานศากยมนี - พระพุทธเจ้า - สัพพภักทอสงไขย พบพระสัมมาสัมพุทธเจ้า 50,000 พระองค์ 2. สัพพผลอสงไขย พบพระสัมมาสัมพุทธเจ้า 60,000 พระองค์ 3. สัพพรตนะอสงไขย พบพระสัมมาสัมพุทธเจ้า 70,000 พระองค์ 4. อสุภขันธอสงไขย พบพระสัมมาสัมพุทธเจ้า 80,000 พระองค์ 5. มานีภักทอสงไขย พบพระสัมมาสัมพุทธเจ้า 90,000 พระองค์ 6. ปทุมะอสงไขย พบพระสัมมาสัมพุทธเจ้า 20,000 พระองค์ 7. อสุภะอสงไขย พบพระสัมมาสัมพุทธเจ้า 10,000 พระองค์ 8. ชนธคมะอสงไขย พบพระสัมมาสัมพุทธเจ้า 5,000 พระองค์ 9. สัพพผลอสงไขย สารมณฑกัป มีพระสัมมาสัมพุทธเจ้า 4 พระองค์ พระตันหงกรพุทธเจ้า พระเมธังกรพุทธเจ้า พระสรองกรพุทธเจ้า พระที่ปึงกรพุทธเจ้า - พระโพธิสัตว์เป็นสุเมธพราหมณ์ (ปฐมพยากรณ์) - ในสัพพผลอสงไขย พบพระสัมมาสัมพุทธเจ้า 2,000 พระองค์ ใน 9 อสงไขยกับ พบพระสัมมาสัมพุทธเจ้า 387,000 พระองค์ สูญญอสงไขยมหากัป	1. เสลอสงไขย สารกัป - พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระวิชิตาริ พบพระโกณฑัญญสัมพุทธเจ้า สูญญอสงไขยมหากัป 2. ภาสอสงไขย สารมณฑกัป - พระโพธิสัตว์เป็นสุริยพราหมณ์ พบพระสมุญจลพุทธเจ้า - พระโพธิสัตว์เป็นพญาอดุลยนาคราช พบพระสมณพุทธเจ้า - พระโพธิสัตว์เป็นอติเวทนามพ พบพระเรวัตพุทธเจ้า - พระโพธิสัตว์เป็นอชิตนามพ พบพระโสภิตพุทธเจ้า สูญญอสงไขยมหากัป 3. ชยอสงไขย วรกัป - พระโพธิสัตว์เป็นพญาอักษเสนาบดี พบพระอินทิสสิพุทธเจ้า - พระโพธิสัตว์เป็นพญาไกรสรสิงหราช พบพระปทุมพุทธเจ้า (สละชีวิตเป็นทานถวาย) - พระโพธิสัตว์เป็นฤาษี พบพระนารทพุทธเจ้า สูญญอสงไขยมหากัป 4. รุจิรอสงไขย สารกัป - พระโพธิสัตว์เป็นชฎิลดาบส พบพระปทุมุตตระพุทธเจ้า สูญญอสงไขยมหากัป เศษแสนมหากัป - พระโพธิสัตว์เป็นออตตมาณพ พบพระสุเมธพุทธเจ้า - พระโพธิสัตว์เป็นพระบรมจักรพรรดิราชพบพระสุชาติพุทธเจ้า - พระโพธิสัตว์เป็นกัสสปมาณพพบพระปิยทัสสีสัมพุทธเจ้า - พระโพธิสัตว์เป็นสุสิมมะมหาฤาษี พบพระอัทธทัสสีสัมพุทธเจ้า - พระโพธิสัตว์เป็นองค์อมรินทร์ พบพระธัมมทัสสีสัมพุทธเจ้า - พระโพธิสัตว์เป็นมณฑกดาบส พบพระลิตถิตถสัมพุทธเจ้า - พระโพธิสัตว์เป็นพระสุชาติบรมกษัตริย์ พบพระติสสสัมมาสัมพุทธเจ้า - พระโพธิสัตว์เป็นพระวิชิตรบรมกษัตริย์ พบพระปัสสสัมมาสัมพุทธเจ้า - พระโพธิสัตว์เป็นพญาอรคินทรรนาคราช พบพระวิปัสสิสัมมาสัมพุทธเจ้า - พระโพธิสัตว์เป็นพระเจ้าอรินทมาลาธิราช พบพระสิขีสัมพุทธเจ้า - พระโพธิสัตว์เป็นพระสทิสสนะ พบพระเวสสกุสัมพุทธเจ้า - พระโพธิสัตว์เป็นพระเขมรนาริราช พบพระกกุสันธสัมพุทธเจ้า - พระโพธิสัตว์เป็นพระเจ้าบรรพต พบพระโกนาคมนสัมพุทธเจ้า - พระโพธิสัตว์เป็นโชติปาโลมาณพ พบพระกัสสปสัมพุทธเจ้า

ปฐมปณิธาน

ในสัมภารวิบากกล่าวถึงกาลก่อนที่จะเริ่มต้นตั้งปณิธาน คือเรื่องปฐมชาติของพระโพธิสัตว์ของพระโคตมสัมมาสัมพุทธเจ้าเมื่อแรกตั้งพระทัยว่าตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า ตั้งแต่สมัยก่อนเกิดเป็นพระโพธิสัตว์ บังเกิดเป็นกัลยาณอกุศลปฏิกรรมในปฐมชาตินี้พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นมาณพหนุ่มในตระกูลเชษฐา ตูแลมารดาพาเวียงข้ามน้ำจนถึงฝั่ง และพระพรหมจึงดลใจให้พระโพธิสัตว์ แสดงปฐมปณิธาน โดยเริ่มต้นเพียงตั้งใจที่จะทำให้ผู้อื่นพ้นจากทุกข์เท่านั้น เพราะเหตุยังไม่รู้จักความเป็นพระพุทธเจ้า³ พระโพธิสัตว์มีคุณธรรมเบื้องต้นคือความกรุณาที่ปรารถนาให้ผู้อื่นพ้นจากความทุกข์

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระเจ้าสัตตุดาปะ เห็นโทษของราคะที่ทำให้เกิดทุกข์ ตั้งจิตปณิธานว่า เราได้ตรัสรู้พระโพธิญาณแล้ว ก็จักทำสัตว์ให้ตรัสรู้ด้วย เราพ้นแล้วจากทุกข์ในสังสารวัฏ เราก็จักทำสัตว์ให้พ้นจากทุกข์ในสังสารวัฏได้ด้วย (สัมภารวิบาก, 2504: 57)

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระพรหมดาบส สละชีวิตให้ทานแก่แม่เสือ ตั้งจิตปณิธานว่า ด้วยบุญกรรมนี้ ขอเราจงได้ตรัสเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคตกาล ให้เราได้นำสัตว์ทั้งหลายให้ถึงความมรรคดับทุกข์ในสังสารวัฏนี้เกิด (สัมภารวิบาก, 2504: 67)

ในปุณณารกกับหนึ่ง พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นช่างทองผู้หลงในกิเลสราคะ ลอบปลอมเป็นหญิงเข้าไปผิตประเวณีกับนางกาญจนาวิเชียรที่มีสามีแล้ว ผลกรรมนั้นทำให้พระโพธิสัตว์ตกนรก เพราะปรารถนา⁴ เป็นอาจินกรรมกายทุจริตให้ผลเป็นอุปปราปรเวทนิยกรรม⁵ 14 กับ จูติจากนรกแล้ว ด้วยเศษกรรมยังให้ผลให้ พระโพธิสัตว์เกิดเป็นกระเทย 500 ชาติ เป็นลา 500 ชาติ โค 500 ชาติ คนตาบอด 500 ชาติ คนหูหนวก 500 ชาติ สตรีหินเพศ 500 ชาติ

จิตปณิธานใช้เวลา 7 อสงไขยกับ

ในสารมณทกกับ สมัยพระปูลานที่ปึงกรสัมมาสัมพุทธเจ้า เสวยพระชาติเป็นสมิตตาราชาเทวี พระน้องนางของพระพุทธเจ้า (ได้พบพระพุทธเจ้า) และได้พบอนาคตพุทธเจ้า คือ พระปัจจุณิมที่ปึงกรโพธิสัตว์ (ได้ตั้งปณิธานเช่นเดียวกัน (เรื่องซ้อนเรื่อง) และได้รับพยากรณ์จากพระปูลานที่ปึงกร) พระนางสมิตตาได้ตั้งตั้งปณิธานปรารถนาเป็นพระพุทธเจ้าด้วยการถวายน้ำมันเมล็ดฝักกาด

วชิปณิธาน ใช้เวลา 9 อสงไขยกับ

ในสัพพาทะอสงไขย พระโพธิสัตว์บรรพชาเป็นดาบสได้ปฐมานุโยคฌาน แล้วบังเกิดในปฐมฌานภูมิพรหมกับหนึ่ง จุตินสารมณทกกับ เป็นพระสาครราชกุมารและได้พบปูลานศากยมนีพระพุทธเจ้า

ต่อจากนั้นคือ สัพพผลอสงไขย สัพพตนะอสงไขย อสุภขันธ์อสงไขย มานักทอสงไขย ปทุมอสงไขย อสุภะอสงไขย วัชระอสงไขย สัพพผลอสงไขย รวมพระโพธิสัตว์

ได้กำเนิดและพบพระสัมมาสัมพุทธเจ้า และทำวชิปณิธานใน 9 อสงไขย มีพระพุทธเจ้า 387,000 พระองค์

ตั้งแต่ราพึงอยู่ในพระหฤทัยถึง 7 อสงไขยแล้ว จึงออกวาจาได้ แต่ออกวาจาได้แล้ว ยังยืนกาลนานไปได้ถึง 9 อสงไขย ตั้งแต่นั้นไปจึงจะนับได้ว่าเป็นนิตยโพธิสัตว์ผู้มีเจตจำนง มีความปรารถนาตั้งมั่น ยิ่งด้วยสมโภชธรรมไพบุลย์ (สัมภารวิบาก, 2504: 97)

ในสัพพผลอสงไขย สารมณทกกับ มีพระพุทธเจ้า 4 พระองค์ ได้แก่ พระตณห์กรพุทธเจ้า พระเมธังกรพุทธเจ้า พระสรณังกรพุทธเจ้า และพระที่ปึงกรพุทธเจ้า ซึ่งในสมัยพระที่ปึงกรพุทธเจ้า พระโพธิสัตว์เป็นสุเมธพราหมณ์ เป็นพระชาติที่ทรงได้รับการพยากรณ์เป็นครั้งแรกว่าจะได้ตรัสเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า และต่อจากสมัยพระที่ปึงกรพุทธเจ้าเป็นอสงไขยมหากับ

กายวชิปณิธาน ใช้เวลา 4 อสงไขยกับ

เสลอสงไขย ในสารกกับ มีพระพุทธเจ้าพระองค์เดียว คือ พระโกณฑัญญสัมพุทธเจ้า สมัยนั้นพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระวิศาวี ต่อจากนั้นเป็น อสงไขยอสงไขยมหากับ

ภาสอสงไขย ในสารมณทกกับ มีพระพุทธเจ้า 4 พระองค์ ได้แก่ พระสมังคลพุทธเจ้า พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็น สุริยพราหมณ์ พระสุนนพุทธเจ้า พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพญาอตุลยนาคราช พระเรวัตพุทธเจ้า พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นนอติเทวมาณพ และพระโสภิตพุทธเจ้า พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นนอติเทวมาณพ ต่อจากนั้นเป็น อสงไขยมหากับ

ชยอสงไขย ในวรกกับ มีพระพุทธเจ้า 3 พระองค์ พระอนโมทสสัมพุทธเจ้า พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพญายักษ์ เสนาบดี พระปทุมพุทธเจ้า พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพญาไกรสรสิงหาราช (สละชีวิตเป็นทานถวาย) พระนารทพุทธเจ้า พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นฤาษี ต่อจากนั้นเป็น อสงไขยมหากับ

รุจิอสงไขย ในสารกกับ มีพระพุทธเจ้าพระองค์เดียวคือ พระปทุมุตตรพุทธเจ้า สมัยนั้นพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นชฎิลดาบส ต่อจากนั้นเป็น อสงไขยอสงไขยมหากับ

ภายหลัง 4 อสงไขยนี้จะใช้เวลาอีกแสนกัปก่อนตรัสรู้ ระยะเวลาจะสลับระหว่างอสงไขยกับ กับ อสงไขยกับ พระโพธิสัตว์ได้พบพระพุทธเจ้าในกัปต่าง ๆ อีก 14 พระองค์ ได้แก่

1. พระสุเมธสัมมาพุทธเจ้า พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นอุตตรมาณพ
2. พระสุชาตสัมมาพุทธเจ้า พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระบรมจักรพรรดิราช
3. พระปิยทัสสีสัมมาสัมพุทธเจ้า พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นกัศสปมาณพ
4. พระอัทธทัสสีสัมมาสัมพุทธเจ้า พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นสุลิมะมหาฤาษี
5. พระธัมมทัสสีสัมมาสัมพุทธเจ้า พระโพธิสัตว์

³ เนื้อหาส่วนนี้เป็นส่วนที่ขยายเพิ่มจากคัมภีร์ที่เกี่ยวกับพุทธประวัติในพระไตรปิฎก เนื้อหาส่วนนี้คล้ายคลึงกับคัมภีร์โศตตถกิมหานิทาน และสัมปิณคิตมหานิทาน (ดู อนันต์ เหล่าเลิศวรกุล, 2546: 85-86) และมีในคัมภีร์ในชินกาลมาลีปกรณ์ (พระรัตนปัญญาเถระ, 2540: 157)

⁴ ปรารถนากรรม คือ การคบหาซึ่งภรรยาผู้อื่น / การเป็นนักเลงเจ้าชู้ (พระสูตรและอรรถกถาแปล ขุททกนิกาย คาถาธรรมบท นียวรรค, 2537: 205)

⁵ อุปปราปรเวทนิยกรรม หรือ อุปราปรียเวทนิยกรรม คือ กรรมให้ผลในภพต่อไป (พระสูตรและอรรถกถาแปล อังคุตตรนิกาย ทสก-เอกาทสกนิบาต, 2537: 470)

เสวยพระชาติเป็นองค์อมรินทร์

6. พระสิทธตถสัมมาสัมพุทธเจ้า พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็น มังคลดาบส

7. พระติสสสัมมาสัมพุทธเจ้า พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นสุชาติบรมกษัตริย์

8. พระปุสสสัมมาสัมพุทธเจ้า พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระวิชัยบรมกษัตริย์

9. พระวิปัสสิสัมมาสัมพุทธเจ้า พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพญามารคินทรนาคราช

10. พระสิขีสัมมาสัมพุทธเจ้า พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระเจ้าอรินทราชาธิราช

11. พระเวสสภสัมมาสัมพุทธเจ้า พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระสุทนต์

12. พระกกุสันธสัมมาสัมพุทธเจ้า พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระเขมราธิราช

13. พระโกนาคมสัมมาสัมพุทธเจ้า พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระเจ้าบรรพต

14. พระกัสสปสัมมาสัมพุทธเจ้า พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นโชติปาโลมาณพ

รวมทุกอสงไขยและเศษแสนกับ พระโพธิสัตว์ได้พบพระพุทธเจ้า 512,27 พระองค์ ได้รับการพยากรณ์จากพระพุทธเจ้า 27 พระองค์

พระอุคคตัตถัญญปัญญากิโพรสิตวันั้น ทรงสร้างพระบารมีแต่ดำรงอยู่ในพระทัย ปันเป็นส่วนมโนปณิธานนั้น ก็นานนับได้ 7 อสงไขยมหากัปจึงออกจาวาจาได้ แต่ออกจาวาจาได้แล้วเป็นส่วนวชิปณิธานได้นั้นก็นานนับได้ 9 อสงไขย จึงปรารถนาพร้อมได้ทั้งกายวาจา แต่ปรารถนาได้ทั้งกายวาจาแล้ว เป็นส่วนแห่งกายวชิปณิธานได้นั้นก็นานนับได้ 4 อสงไขยเศษแสนมหากัป นับรวมทั้งสิ้นแต่เริ่มปณิธานมาจนได้ตรัส จึงได้ 20 อสงไขยเศษแสนกับ ปันเป็นประเภทแห่งปัญญากิบบารมี (สัมภารวิบาก, 2504: 246)

จากเนื้อหาที่ปรากฏในสัมภารวิบากแสดงให้เห็นมิติเวลาและวิถีชีวิตของพระโพธิสัตว์ อดีตชาติของพระโพธิสัตว์และพระพุทธเจ้ายาวนานนับไม่ถ้วน ในพระชาติของพระโพธิสัตว์หนึ่งอาจต้องพบกับอดีตพระพุทธเจ้าผู้ซึ่งจะเป็นแรงบันดาลใจและยืนยันปณิธานของพระโพธิสัตว์ (John S. Strong, 2002: 27) สารัตถะของสัมภารวิบากไม่ได้เน้นที่เรื่องราวในแต่ละพระชาติที่พระโพธิสัตว์ได้บังเกิดขึ้น กล่าวคือเน้นเล่าเฉพาะบางเรื่องที่มีความสำคัญและอาจถือเป็นตัวอย่างของการตั้งปณิธานในแต่ละช่วง ในระยะจิตปณิธาน เน้นเรื่องพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระนางสมิตตเทวี ในระยะวชิปณิธาน เน้นเรื่องพระที่ปึงกรพุทธเจ้าพยากรณ์พระสุเมธพรหมณโพรสิตวันั้นซึ่งถือว่าพระโพธิสัตว์ได้รับการพยากรณ์จากพระพุทธเจ้าเป็นครั้งแรก และในระยะกายวชิปณิธาน เน้นเรื่องพระโพธิสัตว์พบและได้รับการพยากรณ์จากพระพุทธเจ้า สิ่งที่สัมภารวิบากต้องการเน้นคือเรื่อง ความยาวนานของการบำเพ็ญบารมีในสังสารวัฏ ซึ่งหมายถึงวัฏสงสารคือท่องเที่ยวเวียนว่ายตายเกิดอยู่ซ้ำแล้วซ้ำเล่า (พระธรรมปิฎก, 2543: 298) เพราะกว่าที่จะตรัสรู้ได้นั้นมิใช่เรื่องง่าย ต้องใช้ความอดทนพยายาม ความมุ่งมั่นตั้งปณิธานเพื่อให้สำเร็จผล กล่าวได้ว่า การสั่งสมบารมีอย่างเป็นขั้นตอน ด้วยความอดทนและใช้เวลาอันยาวนาน เพื่อบรรลุธรรมและนำสัตว์ทั้งหลายให้ถึงฝั่งพระนิพพานด้วยนั้น คือสารัตถะสำคัญของสัมภารวิบาก

วัฏจักรของกาลเวลา

เวลาเป็นเงื่อนไขของสรรพสิ่งและกิจกรรมต่าง ๆ ของมนุษย์ทั้งการสร้างบุญหรือการสร้างบาป การเวียนเกิดเวียนตายทั้งหลายนั้น ตกอยู่ในห่วงแห่งเวลาทั้งสิ้น วัฏจักรของเวลา มีความสัมพันธ์กับกระแสการเคลื่อนไปของโลก พระพุทธเจ้าได้ตรัสเกี่ยวกับวัฏสงสารซึ่งอยู่ในขอบเขตของกาลเวลาว่า สงสารนี้กำหนดที่สุดเบื้องต้น เบื้องปลายไม่ได้ เมื่อเหล่าสัตว์ผู้มีอวิชชาเป็นที่กำกวม มีตัณหาเป็นเครื่องประกอบไว้ ท่องเที่ยวไปมาอยู่ ที่สุดเบื้องต้นย่อมไม่ปรากฏ (พระสูตรและอรรถกถา แปล สังยุตตนิกาย นิทานวรรค, 2537: 506) จากพุทธพจน์นี้แสดงให้เห็นว่าเรื่องเวลาและสงสารนี้ ไม่อาจกำหนดขอบเขตได้ และไม่มีประโยชน์อันใดที่จะคิดถึง ความยาวนานของห่วงเวลาในวัฏสงสารนั้นอาจประมาณได้ ทั้งยังไม่มีลักษณะต่อเนื่องคือพระพุทธเจ้าไม่ได้บังเกิดในทุกช่วงเวลาที่มีพระโพธิสัตว์เกิด แต่มีทั้งช่วง อสฺสญฺญกัปปและสฺสญฺญกัปป สลับกันไป แม้ว่าเวลาจะมีความสืบเนื่องดำเนินไปไม่สิ้นสุด และการสืบเนื่องของเวลาที่ไม่มีกำหนดได้เพราะ เวลาคือกระแสอันหนึ่งซึ่งคงที่ ไม่มีเบื้องต้น ไม่มีเบื้องปลาย ไม่มีท่ามกลาง สิ่งที่เรียกว่าเวลานั้น ไม่มีใครรู้ได้ว่าตั้งต้นเมื่อไร มากี่ปีก็กลับแล้ว จะไปสิ้นสุดเมื่อไรอีกก็กลับก็กลับ (พุทธทาสภิกขุ, ม.ป.ป.: 233)

ความสำคัญของเวลาในสัมภารวิบากแสดงจุดมุ่งหมายหลักของเรื่องคือการบำเพ็ญจริยาของพระโพธิสัตว์ การสั่งสมสมโพธิสัมภารของพระศากยมุนีพุทธเจ้า นอกจากนี้ในแง่หนึ่งยังแสดงให้เห็นว่าชีวิตต่างตกอยู่ในห่วงของเวลา และเวลาเป็นกรอบครอบให้ชีวิตต้องเวียนวนอยู่ในวัฏฏะนี้ พระโพธิสัตว์เวียนว่ายในวัฏสงสารแม้จะเกิดตายหลายภพชาติ แต่เวลายังคงมีอยู่และดำเนินไป ทำให้เห็นได้ว่าในแง่หนึ่งเวลาคือความทุกข์ เพราะเมื่อมีชีวิตอยู่ในวัฏของเวลาย่อมมีกรรมคือการกระทำต่าง ๆ ที่จะนำไปเกิดวิบากกรรมขึ้น เมื่อเวลาแสดงบทบาทกรรมก็เกิดขึ้นขนานไปในห้วงเวลา

ลำดับแห่งขั้น ฐาตุ และอายตนะ ซึ่งกำลังเป็นไปไม่ขาดสาย ท่านเรียกว่า สงสารนี้ชื่อว่า สังสารสาคร

สังสารสาครนี้นั้น เพราะเหตุที่เงื่อนไขเบื้องต้นของความเกิดขึ้นแห่งสัตว์เหล่านี้ย่อมไม่ปรากฏ คือ ไม่มีกำหนดว่า สัตว์ทั้งหลายเกิดขึ้นมาแล้ว ในที่สุดเพียงร้อยปีเท่านั้น เพียงพันปีเท่านั้น เพียงแสนปีเท่านั้น เพียงร้อยกัปเท่านั้น เพียงพันกัปเท่านั้น เพียงแสนกัปเท่านั้น ในกาลก่อนแต่ไม่มีได้มีเลย ดังนี้ หรือว่า สัตว์ทั้งหลายเกิดขึ้นแล้ว ในกาลแห่งพระราชาพระนามโน้น ในกาลแห่งพระพุทธเจ้าพระนามโน้น ในกาลก่อนแต่ไม่มีเลย ดังนี้ แต่ว่า มีโดยนัยนี้ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เงื่อนไขเบื้องต้นแห่งอวิชชาไม่ปรากฏ ในกาลก่อนแต่เมื่ออวิชชาไม่มี แต่ภายหลังจึงมี ดังนี้ การกำหนดเงื่อนไขเบื้องต้นและที่สุดที่บุคคลรู้ไม่ได้นี้ ชื่อว่า สังสารสาคร (พระอภิธรรมปิฎก ธรรมสังคณี, 2525: 30)

นอกจากนี้ในสัมภารวิบากยังสื่อให้เห็นความสัมพันธ์ของเวลากับมิติพื้นที่ด้วย เวลาที่ยาวนานจะสัมพันธ์กับพื้นที่อาณาที่กว้างใหญ่สุดประมาณ เมื่อเวลาสัมพันธ์กับพื้นที่ทำให้เห็นความยิ่งใหญ่ยาวนาน ซึ่งไม่สามารถกำหนดขอบเขตได้ เวลาและอาณาเขตเมื่อประกอบกับความยากลำบากในการบำเพ็ญธรรมของพระโพธิสัตว์ จึงให้ผลของทุกกรรมให้เด่นชัดยิ่งขึ้น เมื่อเปรียบเทียบกับอุปมาที่แสดงถึงการข้ามห้วงจักรวาลที่อันตรายและยากลำบาก ในการบำเพ็ญบารมี

ในเมื่อห้องแห่งจักรวาล อันกว้างซึ่งสุดที่จะประมาณ

เต็มอยู่แล้วด้วยถ่านเพลิงเป็นถ้ำร้าง ร้อนรุ่มสมครุระอุบอยู่ในภายในเป็นอย่างดี ถ้าผู้ใดมีใจองอาจเพื่อจะฝ่าบุกบจรโดยฝ่าเท้าเปล่าไปในกองถ่านถ้ำร้างจนถึงปากโน้นแห่งหมื่นจักรวาลนั้นได้ ดังนั้นแล ผู้นั้นจึงจักทำตนให้ถึงความเป็นพระพุทธรเจ้าได้ นี่ประการหนึ่ง

ในเมื่อห้องแห่งจักรวาล อันกว้างลึกสุดที่จะประมาณเต็มแล้วด้วยถ่านเพลิงที่มีเปลวและควันอันปราศไปในขณะบัดเดียนั้น มีพรรณแดงเป็นพื้นพิศุขยาวไปทั่วห้องหมื่นโลกธาตุ ถ้าผู้ใดองอาจเพื่อจะย่างเท้าเปล่าบจรไปบนถ่านเพลิงนั้น จนตลอดถึงปากโน้นได้ ดังนั้นแล ผู้นั้นจึงจักทำตนให้ถึงความเป็นพระพุทธรเจ้าได้ นี่ประการหนึ่ง

ในเมื่อห้องแห่งจักรวาล อันกว้างลึกสุดที่จะประมาณเต็มไปด้วยภูเขาเหล็ก ลูกเป็นเพลิงโพล่งอยู่ไม่รู้ดับ และมีพื้นเบื้องต่ำตามระหว่าง ๆ ข้างซอกแห่งภูเขานั้นเต็มไปด้วยน้ำทองแดง อันร้อนละลายไหลเหลวกว้าง ๆ อยู่ ดุดจุมหากุมภินรก ดังนั้นแล ผู้ใดองอาจว่ายน้ำทองแดงไปได้ด้วยคู่แขนตน จนตลอดถึงปากโน้น ผู้นั้นจึงจักทำตนให้ถึงความเป็นพระพุทธรเจ้าได้ นี่ประการหนึ่ง (สมภารวิบาก, 2504: 139-140)

จะเห็นได้ว่าวัฏจักรแห่งเวลาไม่ได้เคลื่อนไปตามกระแสเท่านั้น แต่ยังสื่อแสดงให้เห็นความยาวนาน อุปสรรคและความยากลำบากของการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ การที่ทรงมีปณิธานแน่วแน่แสดงให้เห็นความ “องอาจ” ที่พระองค์ปรารถนาพบทางแห่งความพ้นทุกข์ โดยจะเห็นว่าในแต่ละพระชาติ พระองค์จะสั่งสมบุญ และทรงสังเวชใจต่อชีวิต ทำให้ทรงมีพระทัยมุ่งมั่นตั้งใจที่จะชนสัตว์อื่นให้ข้ามพ้นจากความทุกข์ไปด้วย

ในเมื่อวัฏจักรของเวลาไม่มีที่สิ้นสุด กรรมที่สืบเนื่องไปก็ย่อมไม่สิ้นสุดด้วย วัฏจักรของเวลาจึงเป็นความทุกข์ที่พระโพธิสัตว์ได้ผ่านหรือตกอยู่ในกระแสนี้ เมื่อพระองค์บำเพ็ญธรรมเจริญมากขึ้นจึงได้พบว่า การหลุดพ้นจากห้วงเวลาเป็นสิ่งที่ต้องทำให้ได้ เพราะเมื่อพ้นจากเวลาได้ ก็พ้นจากวัฏสงสารได้

วัฏจักรของชีวิตพระโพธิสัตว์ – พระพุทธรเจ้า

สมภารวิบากเป็นวรรณกรรมพระพุทธศาสนาที่น่าสนใจให้เห็นการสร้างสมบารมีสามระยะ คือระยะที่เป็นจิตปณิธาน วชิปณิธาน และกายวชิปณิธาน ลักษณะเรื่องมีส่วนคล้ายกับ “นิทานถก” ในอรรถกถาชาดกและคัมภีร์ประเภทอวทาน ความสำคัญของเรื่องนั้นเป็นนิทานอุทาหรณ์ที่ทำให้เข้าใจว่าชีวิตของมนุษย์ต้องประสบกับเรื่องราวและเหตุการณ์มากมาย ต้องเรียนรู้และพัฒนาตนเพื่อให้มีความประณีตมากขึ้น และเข้าใจเหตุและผลของการกระทำ ภายใต้กรอบของเวลาที่ยาวนาน

ในทางพระพุทธศาสนาถือว่าการเกิดเป็นทุกข์ทั้งสิ้น ชีวิตของพระโพธิสัตว์เป็นชีวิตที่ยากลำบาก มีขั้นตอนหรือพัฒนาการเช่นเดียวกับมนุษย์ทั่วไป ต้องเริ่มต้นจากความ

หยาบไปสู่ความประณีต จากมีกิเลสจนสามารถละกิเลสได้ การตั้งความปรารถนาเป็นพระพุทธรเจ้ามิใช่เรื่องง่าย นอกจากข้อจำกัดของระยะเวลาแล้ว ยังต้องดำเนินตามข้อกำหนดของการเป็นพระโพธิสัตว์ ตั้งแต่ขั้นตอนการตั้งมโนปณิธาน วชิปณิธาน และกายวชิปณิธาน คือต้องเป็นนิตยโพธิสัตว์ก่อน คือมีสมโทานธรรม 8 ประการ จึงจะได้รับการพยากรณ์^๑

ขึ้นชื่อว่าธรรมที่จะทำให้เป็นพระพุทธรเจ้านั้น บุคคลย่อมทำได้ด้วยยากยิ่งนัก แต่รำพึงอยู่ในพระหฤทัยถึง 7 อสงไขยแล้ว จึงออกวาจาได้ แต่ออกวาจาได้แล้ว ยังยืนกลนานไปได้ถึง 9 อสงไขย ตั้งแต่นั้นไปจึงจะนับได้ว่าเป็นนิตยโพธิสัตว์ผู้มีใจพยายาม มีความปรารถนาตั้งมั่น ยิ่งด้วยสมโทานธรรมไพบุลย์ แล้วจึงจะได้ลัทธิยาเทศทำนาย ณ สำนักแห่งพระพุทธรเจ้า สมโทานธรรม คือ

1. มีอติภาพความเป็นมนุษย์
2. ไม่เป็นสตรี บัณฑิตเคารพเกรง หรืออุกโตพยัคชนก(คนสองเพศ)
3. มีอรหัตตอุปนิสัย
4. ได้เข้าเฝ้าพระพุทธรเจ้าและตั้งปณิธานปรารถนาความเป็นพระพุทธรเจ้าในสำนักของ พระพุทธรเจ้าพระองค์นั้น
5. ดำรงเพศเป็นบรรพชิต
6. สำเร็จภิกขุญา 5 และสมาบัติ 8
7. ได้บริจาคชีวิต เอาชีวิตแลกโพธิญาณ เรียกว่าการกระทำอันยิ่งใหญ่
8. ต้องมีธรรม 3 ประการ คือ ฉันทะความพอใจอันใหญ่หลวง อุทสาความมองจากลำหยาญ และวิริยะความพยายามยิ่งใหญ่ (สมภารวิบาก, 2504: 98-100)

ในกาลที่ไม่มีพระพุทธรเจ้า ช่วงเวลานั้นได้แสดงให้เห็นว่าชีวิตเป็นทุกข์เพราะเกิด จุดเริ่มต้นของพระโพธิสัตว์เป็นชีวิตที่ยากลำบาก เกิดมาในครอบครัวเชื่องช้า ที่ต้องดิ้นรนฝ่าฟันปัญหาว่ายน้ำข้ามฝั่งโดยแบกมารดาข้ามฝั่งด้วยความอดทน เมื่อเสวยพระชาติเป็นพระเจ้าสัตตตปาปะ มีโทษะโกรธนายหัตถาจารย์ เพราะเหตุข้างสะบัดพระองค์ตกจากหลังช้างแต่พระองค์ทรงยึดกิ่งไม้ไว้ได้ทัน ภายหลังทรงเข้าใจเหตุการณ์ว่าช้างตกมันเนื่องจากช้างนั้นได้กลืนช้างพังตัวเมียและปรารถนาจะสังวาส ทรงดำริว่ากิเลสราคะเป็นสิ่งที่น่ากลัว ทรงเล็งเห็นโทษของราคะจึงตั้งปณิธานในพระทัยว่า สัตว์ทั้งหลายในโลกสันนิบาสนี้ จักพ้นวิภวทุกข์ได้ด้วยพุทธรกธรรม คือภูมิปณิธาน จึงหยั่งพระหฤทัยลงเถียง ถือเอาพุทธรกภูมิปณิธานว่า เราได้ตรัสรู้พระโพธิญาณแล้ว ก็จักทำสัตว์ให้ตรัสรู้ด้วย เราพ้นแล้วจากทุกข์ในสังสารวัฏ เราจักทำสัตว์ให้พ้นจากทุกข์ในสังสารวัฏได้ด้วยกัน (สมภารวิบาก, 2504: 59) และเมื่อเป็นพระพรหมดาบส สละชีวิตให้ทานแก่แม่เสือ ตั้งพระทัยว่า... ด้วยบุญกรรมนี้ ขอเราจงได้ตรัสเป็นพระพุทธรเจ้าในอนาคตกาล ให้เราได้นำสัตว์ทั้งหลายให้ถึงความระงับดับทุกข์ในสังสารวัฏนี้เกิด... ขอทวยเทพเจ้าคือภูมิพฤษกะเทวาและอากาศัญญูเทวา... จงกระทำอนุโสนาในชีวิตสรีรทานของข้าพเจ้าให้ได้บรมมา ณ

^๑ นิตยโพธิสัตว์ คือ พระโพธิสัตว์ที่จะได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธรเจ้าอย่างแน่นอน นอกจากจะมีธรรมสมโทาน 8 ประการแล้ว พระพุทธโฆสะ ได้กล่าวเพิ่มเติมว่า “ท่านจะไม่เกิดในอเวจีมหานรกและในโลกกัณฐิกปรต ไม่เกิดเป็นนิชฌามัตตมหิกปรต ขุปปิปาสิกปรต กาลกัญชิกปรต แม้จะเกิดในทุคติภูมิ คือกำเนิดเป็นสัตว์ดิรัจฉาน ก็จะไม่เกิดเป็นสัตว์ตัวเล็ก ครั้นเมื่อเกิดเป็นมนุษย์ จะไม่เกิดเป็นคนตาบอดแต่กำเนิด ไม่เกิดเป็นคนหูหนวกแต่กำเนิด ไม่เกิดเป็นคนใบ้แต่กำเนิด ไม่เกิดเป็นหญิง ไม่เกิดเป็นคนสองเพศ ไม่เกิดเป็นกะเทย ท่านไม่ทำบาปถึงขั้นอนันตริยกรรม เข้าใจเรื่องกรรมได้ถูกต้อง ท่านไม่เกิดเป็นอสังขยิสัตว์ ไม่เกิดเป็นพรหมชั้นสุทธาวาส ท่านเป็นสัตบุรุษ น้อมใจไปในเนกขัมมะ คือการออกจากกาม ไม่ติดอยู่ในภพน้อย ภพใหญ่” (พจนานุกรมศัพท์ศาสนาสาทุก อังกฤษ – ไทยฉบับราชบัณฑิตยสถาน, 2542: 56-57)

กาลนี้ (สัมภารวิปาก, 2504: 67-68) จะเห็นได้ว่าในช่วงแรก พระโพธิสัตว์ยังไม่ได้รู้จักพระพุทธเจ้า ความประพฤติดของพระองค์ยังไม่สมบูรณ์พร้อม คือยังทรงติดกิเลส มีโลก โสกะ โมหะ ซึ่งทำให้พระองค์เป็นทุกข์ ในขณะที่เดียวกันก็ทรงมีมหากรุณาต่อสรรพสัตว์อื่นเป็นอย่างยิ่ง อันเป็นคุณลักษณะพิเศษสำคัญของพระโพธิสัตว์ผู้บำเพ็ญบารมี

ในสัมภารวิปากได้กล่าวถึงพระชาติหนึ่ง ในปฏนทริก กับว่าพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นช่างทอง ช่างทองนั้นหลงในกิเลสราคะ หลงใหลนางกาญจนาวัตินี้แต่ก็ไม่สมหวังเพราะเมื่อนัดพบกันพระโพธิสัตว์ก็เผลอหลับไปทุกครั้ง ในที่สุดจึงวางอบายลอบปโลมเป็นหญิงเข้าไปผิตประเวณีกับนางกาญจนาวัตินี้ ซึ่งมีสามีแล้ว ผลกรรมนี้ส่งผลแรงทำให้พระโพธิสัตว์ตกนรก เพราะปรทารโทษ เป็นอาจินกรรมกายทุจริต ให้ผลเป็นอปรปรเวทนีกรรม 14 กับ จากนั้นเมื่อจุติจากนรกแล้ว ด้วยเศษกรรมยังให้ผลทำให้พระโพธิสัตว์เกิดเป็นกะเทย 500 ชาติ เป็นลา 500 ชาติ โค 500 ชาติ คนตาบอด 500 ชาติ คนหูหนวก 500 ชาติ สตรีหินเพศ 500 ชาติ ในพระชาตินี้แสดงให้เห็นวิปากของผลกรรมจากการประพฤติดผิดในกาม แม้เพียงครั้งเดียว แต่พระโพธิสัตว์ต้องตกนกรับกรรมจากอกุศลกรรมครั้งนี้ ต้องเวียนว่ายในวัฏสงสารยาวนานมาก กว่าที่จะหมดกรรมก่อนการเป็นนิยตโพธิสัตว์ พระพุทธเจ้าเป็นสตรีในต้นนั้นหะองสขยเป็นพระนางสุมิตตาเทวี แม้จะประพฤติดอกุศลกรรมแล้ว แต่ด้วยเงื่อนไขการเป็นสตรีก็ทำให้ไม่สามารถได้รับการพยากรณ์ได้ แต่ด้วยกุศลกรรมที่ทำในอดีตทำให้เมื่อนางสิ้นชีวิตแล้ว ได้เสวยสมบัติในสวรรค์ชั้นดุสิต 57 โภกียกับเศษ 60 แสนปี จุตจากสวรรค์ เวียนว่ายในสวรรค์และมนุษย์จนถึงสวามัณฑกัปในนั้นหะองสขย จึงได้เกิดเป็นชาย ได้สร้างกุศลกรรมอีก 14 อองสขย จึงได้รับการพยากรณ์

จะเห็นได้ว่าชีวิตของพระโพธิสัตว์วัฏจักรชีวิตที่มีทุกข์และสุข ยังมีติดในกิเลสตัณหา สร้างอกุศลและกุศล สลับเวียนกันไปในแต่ละชาติ พระโพธิสัตว์เวียนเกิดในภพต่าง ๆ กัน ทั้งกามภูมิ ของหมุสัตว์ได้แก่ มนุษย์ ยักษ์ ที่ยังยินดีในกามคุณ 5 คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และเกิดในรูปภูมิ ได้แก่เป็นพรหมก่อนจุติลงมายังโลก ซึ่งเป็นผู้ที่ยังต้องเวียนว่ายตายเกิดและยังติดอยู่ในวัฏสงสาร พระพุทธองค์ตรัสว่า

สงสารนี้กำหนดที่สุดเบื้องต้นเบื้องปลายไม่ได้ เมื่อเหล่าสัตว์ผู้มีวิชาเป็นที่กังกัน มีตัณหาเป็นเครื่องประกอบไว้ ท่องเที่ยวไปมาอยู่ ที่สุดเบื้องต้นย่อมไม่ปรากฏ ฯ ล ฯ

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ท่อนไม้ที่บุคคลโยนขึ้นบนอากาศ บางคราวก็ตกลงทางโคน บางคราวก็ตกลงทางขวาง บางคราวก็ตกลงทางปลาย แม้ฉันใด สัตว์ทั้งหลายผู้มีวิชาเป็นที่กังกัน มีตัณหาเป็นเครื่องประกอบไว้ ท่องเที่ยวไปมาอยู่ก็ฉันนั้นแล บางคราวก็จากโลกนี้ไปสู่อปรโลก บางคราวก็จากปรโลกมาสู่โลกนี้ ข้อนั้นเพราะเหตุไรเพราะว่า สงสารนี้กำหนดที่สุดเบื้องต้นปลายไม่ได้ ฯ ล ฯ พอเพื่อจะหลุดพ้น ดังนี้. (พระสูตรและอรรถกถาแปล สังยุตตนิกาย นิทานวรรค, 2537: 520)

ข้อนำสังเกตเกี่ยวกับชีวิตของพระโพธิสัตว์ในสัมภารวิปากนั้น ยังเสนอชีวิตอดีตพุทธเจ้า ปัจจุบันพุทธเจ้า อนาคตพุทธเจ้า ทุกพระองค์มีโอกาสโคจรมาพบกันและมีแนววิถีชีวิตเป็นอย่างเดียวกัน เช่น ในสมัย พระพุทธเจ้าปรมาณที่ปังกกร ได้พยากรณ์พระโพธิสัตว์ปัจฉิมที่ปังกกรว่า กาลต่อไปอีก 16 อองสขยเศษแสนกัป จะได้ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้านามที่ปังกกร และในสมัยนั้นพระโคตมโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระนางสุมิตตาเทวี ซึ่งเป็นพระน้องนางของพระพุทธเจ้า

ปรมาณที่ปังกกร พระพุทธเจ้าปรมาณที่ปังกกร ยังได้กล่าวว่าในกาลต่อไปพระโพธิสัตว์ปัจฉิมที่ปังกกรจะเป็นผู้พยากรณ์พระนางสุมิตตาเทวีในกาลอนาคตที่จะเป็นพระสุเมธดาบสอีกต่อหนึ่ง ในพระชาตินี้พระโคตมโพธิสัตว์จึงได้พบกับ ปัจจุบันพุทธเจ้า (พระปรมาณที่ปังกกร) และอนาคตพุทธเจ้า (พระปัจฉิมที่ปังกกร-ผู้ที่จะพยากรณ์พระองค์ต่อไป)

นอกจากจะเห็นพระโพธิสัตว์ที่จะตรัสเป็นพระโคตมโพธิสัตว์แล้ว ในสัมภารวิปากยังแทรกเรื่องพระโพธิสัตว์ที่จะตรัสเป็นพระศรีอาริยมตตไตรยด้วย กล่าวคือ ในอองสขยแรกของการตั้งจิตปณิธาน ในนั้นหะองสขย ระยะตั้งจิตปณิธานสมัยพระพรหมเทวสัมมาสัมพุทธเจ้า พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระเจ้าอรดีเทวราชนั้น พระศรีอาริยมตตไตรยโพธิสัตว์เกิดเป็นสิริคุตอำมาตย์ หัวหน้าอำมาตย์ของพระเจ้าอรดี พระโพธิสัตว์ต่างพระองค์มีโอกาสได้ประสพกัน และมีความสัมพันธ์ต่อกัน สิ่งนี้แสดงให้เห็นวัฏชีวิตของพระโพธิสัตว์หลายพระองค์ ในขณะที่พระโคตมโพธิสัตว์บำเพ็ญบารมี พระที่ปังกกรโพธิสัตว์พระเมตไตรยโพธิสัตว์ที่กำลังบำเพ็ญบารมีอยู่เช่นกัน

วัฏจักรชีวิตของพระโพธิสัตว์-พระพุทธเจ้าหลายพระองค์ ต่างก็แสดงให้เห็นวัฏวนของความทุกข์อันเกิดจากการเวียนว่ายตายเกิดไม่รู้จัก อุปสรรคปัญหาและข้อจำกัดของพระโพธิสัตว์ที่ไม่สามารถบรรลุธรรมได้ในเวลาอันรวดเร็ว กาลเวลาอันยาวนานทำให้เห็นวัฏจักรแห่งชีวิต ที่ต้องต่อสู้ เรียนรู้และก้าวผ่านไปให้ได้ สัมภารวิปากเน้นความคิดเรื่องการบำเพ็ญบารมี ที่ท้ายที่สุดเมื่อได้บำเพ็ญอย่างยิ่งขึ้นไป ก็จะต้องได้พบกับพระพุทธเจ้าและได้รับการพยากรณ์ ทำให้เห็นพัฒนาการของการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์

วัฏจักรแห่งกิเลส-กรรม-วิปาก

พระพุทธเจ้าตรัสว่า สัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นของตน เป็นทายาทแห่งกรรม มีกรรมเป็นกำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย กรรมย่อมจำแนกสัตว์ให้เลวและประณีตได้ (พระสูตรและอรรถกถาแปล มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก, 2537: 251) และครั้งหนึ่งเทวดาได้ทูลถามพระพุทธเจ้า ใน ปฐมชนสูตร ว่า

เทวดาทูลถามว่า

อะไรหนอยังคนให้เกิด อะไรหนอของเขาย่อมวังพล่าน อะไรหนอเวียนว่ายไปยังสงสาร

อะไรหนอเป็นภัยใหญ่ของเขา ฯ

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า

ตัณหายังคนให้เกิด จิตของเขาย่อมวังพล่าน สัตว์เวียนว่ายไปยังสงสาร ทุกข์เป็นภัยใหญ่ของเขา ฯ

เทวดาทูลถามว่า

อะไรหนอยังคนให้เกิด อะไรหนอของเขาย่อมวังพล่าน อะไรหนอเวียนว่ายไปยังสงสาร

อะไรหนอเป็นที่พำนักของสัตว์นั้น ฯ

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า

ตัณหายังคนให้เกิด จิตของเขาย่อมวังพล่าน สัตว์เวียนว่ายไปยังสงสาร กรรมเป็นที่พำนักของสัตว์

นั้น ฯ (พระสูตรและอรรถกถาแปล สังยุตตนิกาย สคาถวรรค, 2537: 277)

สังสารวัฏเกิดขึ้นเนื่องจากกิเลส-กรรม-วิปาก นำให้เกิดภพ ชาติไม่สิ้นสุด แนวคิดเรื่องกรรมเป็นแนวคิดที่มีความสำคัญมากในพระพุทธศาสนา เพราะสรรพสัตว์มีกรรมเป็นของตนเองกรรมก่อให้เกิดวัฏทุกข์ ทำให้ต้องวนเวียนอยู่ใน

สังสารวัฏ เช่นเดียวกับพระโพธิสัตว์ที่ต้องเวียนเกิดเวียนตาย ก็เพราะเหตุแห่งกรรม อันเป็นผลเนื่องมาจากกิเลส ตัณหา ทำให้พระโพธิสัตว์พยายามแสวงหาทางตัดวงจรของสังสารวัฏอันเป็นทุกข์นี้ ด้วยการทรงสั่งสมสัมภารบารมี เพื่อให้ได้บรรลุเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า โดยทรงตั้งปณิธาน โพธิจิต บำเพ็ญกุศลกรรมเพื่อสนับสนุนหนทางแห่งโพธิสัตว์ และได้รับพยากรณ์

พุทธปรัชญาเถรวาทเน้นความสำคัญเรื่องกิเลส-กรรม-วิบากหรือเหตุปัจจัย และผลอันเกิดจากการกระทำ กล่าวอีกนัยหนึ่ง กรรมคือความสัมพันธ์เชิงสาเหตุและผลของการกระทำที่มีค่าทางจริยธรรมของบุคคลกับสิ่งที่เขาสมควรได้รับในฐานะผลตอบแทนแก่การกระทำนั้น (สมภาร พรหมทา, 2551: 54) เมื่อทำสิ่งใดย่อมบังเกิดผลไปตามนั้น ความคิดเรื่องกรรมจึงสำคัญต่อการทำความเข้าใจชีวิต

พระพุทธศาสนาสอนหลักความจริงว่า สิ่งทั้งหลายทั้งปวง ไม่ว่าจะเป็นคนสัตว์ หรือสิ่งของ เป็นรูปธรรม หรือนามธรรม เป็นวัตถุ หรือเป็นเรื่องจิตใจ ไม่ว่าชีวิตหรือโลกที่แวดล้อมอยู่ก็ตาม ทั้งหมดล้วนเป็นไปตามธรรมดาแห่งเหตุปัจจัยเป็นเรื่องของปัจจัยสัมพันธ์ ธรรมดาที่ว่านั้นมองด้วยสายตาของมนุษย์เรียกว่า “กฎธรรมชาติ” เรียกในภาษาบาลีว่า “นิยาม” แปลว่า กำหนดอันแน่นอน ทำนอง หรือแนวทางที่แน่นอน หรือความเป็นไปอันมีระเบียบแน่นอน เพราะปรากฏให้เห็นว่า เมื่อมีเหตุปัจจัยอย่างนั้นๆ แล้ว ก็จะมีความเป็นไปอย่างนั้นๆ แน่นนอน (พระธรรมปิฎก, 2543: 152)

วิถีโพธิสัตว์ที่เวียนว่ายบำเพ็ญบารมีในอสงไขยกับอนันยวสานนั้น เกิดขึ้นเนื่องจากการมั่งคั่งของกุศลกรรม และอกุศลกรรมที่ทำให้ต้องเกิด กรรมสัมพันธ์กับเวลาและชีวิต และการเวียนว่ายตายเกิด อันเป็นผลที่เกิดจากการกระทำที่พระโพธิสัตว์ได้กระทำ ย้อนนำพระองค์ไปสู่ภพภูมิต่าง ๆ กรรมสำคัญคือการตั้งปณิธานอันเป็นแรงส่งให้ทรงได้เกิดและพบกับพระพุทธเจ้า

เมื่อชีวิตสังขารแตกพราจากกายอันหนึ่งแล้ว ก็ได้แต่กองกรรมคือกุศลและอกุศลนั้นแลเป็นเพื่อนสอง พอประคับประคองกันไปสู่ภพอื่น จิตของเราเมื่อยามนั้น จะหันหน้าไปหาใครที่ไหนเล่า จะได้เห็นก็แต่กุสลากุศลกรรมเป็นของเก่า ที่เราได้กระทำไว้แต่ก่อน ๆ มา ครั้นเมื่อจิตหยั่งตั้งภพตั้งชาติลงได้ มันคงแล้ว กุสลากุศลกรรมก็ย่อมผลัดเปลี่ยนกันระงับรักษาอยู่ กรรมที่ดีก็ประจุมารดาบิดารักษาบุตร กรรมที่ชั่วก็ประจุศัตรูหมู่ปักษีจามิตรมาล้อมไว้ กรรมกับจิตนี้ ถ้อยทีถ้อยอาศัยกัน จิตนั้นได้อาศัยกรรมเก่าเป็นผู้นำปฏิสนธิกำเนิด กรรมได้อาศัยจิตเป็นที่บังเกิดได้ต่างอาศัยซึ่งกันและกันจะนี้ (สมภาร วิบาก, 2504: 84)

พระโพธิสัตว์ต้องได้เรียนรู้ชีวิตหลายประการผ่านอุปสรรคในการบำเพ็ญบารมี สร้างสัมภารวิบากจนเกิดผลสูงจอมแห่งการสั่งสมสัมภาร คือการตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าในที่สุด แม้พระบรมโพธิสัตว์ได้ตั้งพระหฤทัยแล้วว่า จะขอตรัสเป็นพระพุทธเจ้าเพื่ออนุเคราะห์แก่ฝูงสัตว์นั้น ควรหรือราคาที่กิเลสยังมาขัดทำให้พบขัดขวางเลื่อมทางพระโพธิญาณได้ (สมภารวิบาก, 2504: 87) กิเลส-กรรม-วิบากที่เด่นชัดคือการประพฤติดิถีในกามเมื่อลอบมีประเวณีกับสตรีที่มีสามีแล้ว ทำให้ต้องตกนรก เป็นวิบากใหญ่ต้องเกิดในภพชาติที่เป็นทุกข์ เป็นสัตว์ในนรก เป็นเดรัจฉาน แม้เป็นมนุษย์ก็เป็นมนุษย์พิการ และเป็นสตรีซึ่งเป็นข้อจำกัดของการบำเพ็ญบารมี

ให้สมบูรณ์

สัมภารวิบากอธิบายกระบวนการของชีวิต ระบบของชีวิตที่มีการวนเวียนเป็นวัฏจักรอันซับซ้อนอย่างยิ่ง ตามวัฏจักรของกุศลกรรมและอกุศลกรรมอันเกิดแต่กิเลสก่อให้เกิดวิบากผล ที่ส่งต่อไปยังภพชาติอื่น พุทธปรัชญาเรื่องกรรมยังสอดคล้องกับหลักคำสอนเรื่องทุกข์อริยสัจ ปฏิจสมุทฺตปาท⁷ อทิบายตา เชื่อมโยงเป็นเหตุเป็นผลกัน ก่อให้เกิดการเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏ เป็นธรรมชาติหรือกฎธรรมชาติที่มนุษย์ต้องเผชิญ แม้แต่พระโพธิสัตว์ก็ได้ประสบมาแล้ว

นิพพาน: การข้ามอสงไขยกับพันวิภังการ

วิภังการเกิดจากกิเลส กรรม และวิบาก ทำให้สัตว์ทั้งหลายต้องเกิดใหม่และมีความทุกข์ การเกิดเป็นความทุกข์ที่ต้องสละตัดให้ได้ พระโพธิสัตว์ดำริว่า

โอหนอ สมเพชนักหนา ด้วยฝูงสัตว์ทั้งหลายมาติดข้องขัดอยู่ด้วยราคาค่าคุณงามของกิเลส คือราคามีพิชิตพิลึก ฟังกล่าวยังนัก ร้ายกาจยิ่งนัก ราคาคือความกำหนดนี้ย่อมมีอาทิหนวโทะเป็นอันมาก ก็เพราะเพลิงราคามีกำลังหยาบชากกล้าแข็ง ร้อนรุ่มสมุทรวังสัตว์ทั้งหลายอยู่อย่างนั้นเป็นเหตุ สัตว์ทั้งหลายอาศัยราคากิเลสนี้และมายาียิปิทา นำทุกมาทรมานให้จมอยู่ในอู่แห่งอ่าวโลกโอฆสงสารไม่สิ้นสุดลงได้ (สมภารวิบาก, 2504: 57)

กิเลสถือเป็นสิ่งที่ก่อให้เกิดวิภังการต่อเนื่องและนำหน่วงให้เกิดตัวตน กอกรรม-วิบากจึงเกิดความทุกข์ไม่จบสิ้น พระโพธิสัตว์จึงได้พยายามแสวงหาหนทางเพื่อตัดวัฏฏะของการเกิด ไปสู่นิพพานอันเป็นเป้าหมายสูงสุด ในขณะเดียวกันก็ทรงปรารถนาพุทธภูมิ และตรัสรู้เพื่อนำสัตว์ทั้งหลายให้ตรัสรู้ด้วย ในพระพุทธศาสนาเห็นว่ามนุษย์ทุกคนมีความทุกข์เป็นธรรมชาติ เมื่อพระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้แล้วก็ได้แสดงธรรมทุกข์อริยสัจ อันเป็นธรรมสามารถอธิบายกระบวนการเกิดและดับของทุกข์ได้ อริยสัจได้แก่

ทุกข์อริยสัจ คือ ความเกิด ความแก่ ความเจ็บไข้ ความตาย ความประจวบด้วยสิ่งที่ไม่เป็นที่รัก ความพลัดพรากจากสิ่งเป็นที่รัก ปรารถนาสิ่งใดไม่ได้สิ่งนั้น

ทุกข์สมุทัยอริยสัจ คือ ตัณหาอันทำให้เกิดอีก ประกอบด้วยความกำหนดด้วยอำนาจความเพลิน มีปกติเพิลิตเพลินในอารมณ์นั้น ๆ คือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา

ทุกข์นิโรธอริยสัจ คือ ตัณหาดับ โดยไม่เหลือด้วยมรรคคืออริยสัจ สละ สละคืน ปลอมไป ไม่พัวพัน

ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ คือ อริยมรรคมีองค์ 8 คือ ปัญญาเห็นชอบ 1 ... ตั้งจิตชอบ 1 (พระสูตรและอรรถกถา แปล ที่มณีกาย มหาวรรค, 2537: 233-253)

การมีอยู่ของชีวิตนั้นคือความทุกข์ การกระทำความในโลภเป็นทุกข์ กาลเวลาเป็นทุกข์ พระโพธิสัตว์จึงทำความเข้าใจเกี่ยวกับความทุกข์ว่าเป็นสิ่งที่มีอยู่แล้วในธรรมชาติ คือ ความเกิด ความแก่ ความเจ็บ ความตาย จึงหาเหตุของความทุกข์ เพราะทุกสิ่งทุกอย่างต้องมีเหตุปัจจัยให้เกิดขึ้น เหตุของความทุกข์คือตัณหา ได้แก่ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา ตัณหาทำให้เกิดโลภะ โทสะ โมหะ นำสู่การเวียนว่ายตายเกิด

⁷ สังสารวัฏคือปฏิจสมุทฺตปาทเป็นปัจจัยกัน (พระวินัยปิฎก ปฐมภาคและอรรถกถา, 2537: 190)

พระพุทธรองค์ได้ความเข้าใจว่าเมื่อแก้ไขที่เหตุแล้วย่อมดับทุกข์ได้ คือการแก้หรือดับที่ตัวต้นเหตุ ความไม่ทุกข์จึงมีอยู่คือนิโรธทุกข์ แต่ทางที่จะไปถึงนิโรธทุกข์ (มรรค) พระโพธิสัตว์ต้องแสวงหาและปฏิบัติการดับกิเลส-กรรม-วิบากมีทางเดียวคือการเจริญอริยมรรค (พระสูตรและอรรถกถาแปล สังยุตตนิกายสพพายตนวรรค, 2537: 275) กระบวนคิดเหล่านี้เป็นสิ่งที่พระโพธิสัตว์ได้เรียนรู้ตลอดการบำเพ็ญบารมี พระองค์ดำเนินตามทางเพื่อการบรรลุพ้นจากวัฏสงสาร

ขึ้นชื่อว่ากาลก่อนภพกำเนิดเกิดเป็นรูปกายขึ้นใหม่นี้ย่อมเป็นที่มกของทุกข์ท่วมทับทุกข์เยี่ยงแท้นั้นเมื่อชนมชีพแตกพราจากกาย ทำลายร่างสรีราพพนั้นเล่า ก็เป็นกองทุกข์ถึงที่สุด ใหญ่ยิ่งกว่าทุกข์ทั้งปวง การก่อภพใหม่นี้เป็นทุกข์อันใหญ่หลวง เพราะก่อชาติกำเนิด ชาติหากก่อให้เกิดชรา ๆ ให้เกิดพยาธิ มรณะ (สมภารวิบาก, 2504: 152)

พุทธปรัชญาเถรวาทกำหนดเป้าหมายสูงสุดของมนุษย์คือการพ้นจากวัฏสงสาร ซึ่งก็คือการพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิด คือนิพพานนั่นเอง พระพุทธเจ้าได้ตรัสเกี่ยวกับนิพพานเอาไว้หลายแห่ง เช่น

นรชนเหล่าใดละแล้วซึ่งรูปที่ไต่เห็น เสียงที่ไต่ยิน อารมณ์ที่ได้ทราบ สีสและวัตรทั้งปวง

ทั้งละแล้วซึ่งมกหลายชนิดทั้งหมด กำหนดรู้ ตัณหาแล้ว เป็นผู้ไม่มีอาสวะ นรชนเหล่านั้นแล

เป็นผู้ข้ามโอฆะได้แล้ว (พระสูตรและอรรถกถาแปล ขุททกนิกาย จุฬนิทส, 2537: 231)

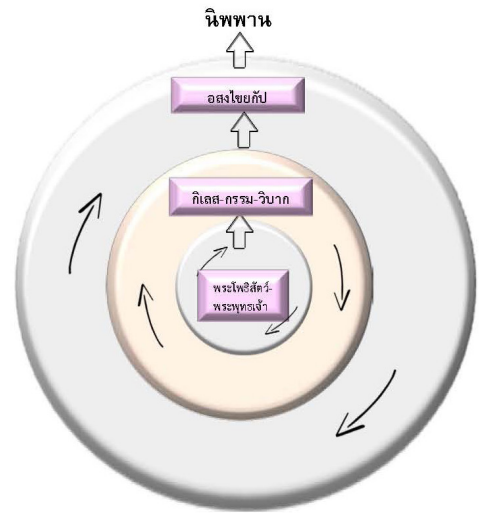
กาลย่อมกนิสัตว์ทั้งปวงกับทั้งตัวเองด้วย ก็ผู้ใดกนิกาล ผู้นั้นเผด็จณที่เผด็จตัวได้แล้ว

(พระสูตรและอรรถกถาแปล ขุททกนิกาย ทุกนิบาต ชาดก, 2537: 502)

ในแง่ที่นิพพานจึงหมายถึง ความดับสิ้นสุดแห่งกิเลสและความทุกข์โดยประการทั้งปวงอย่างแท้จริง (พุทธศาสนิกขุ, ม.ป.ป.: 15) คือพ้นไปจากสังสารวัฏอันเป็นทุกข์ พ้นจากห้วงเวลาที่ไหลไปไม่สิ้นสุด นิพพานจึงอยู่เหนือกาลเวลาหรืออาจเรียกได้ว่าไร้เวลา เพราะว่ามีเวลาแล้วแสดงว่ามีการทำกรรมหรือสร้างเหตุการณ์เพื่อให้เกิดวัฏจักรของการกระทำไปสู่ผลของการกระทำคือวิบาก อันก่อให้เกิดผลของการสร้างสังสารวัฏขึ้นมาอีกไม่จบสิ้น นิพพานจึงเป็นเป้าหมายของพระโพธิสัตว์ในการบำเพ็ญธรรม แต่ความคิดสำคัญที่ปรากฏในสมภารวิบากคือการที่ทรงเห็นว่านิพพานเป็นเป้าหมาย แต่พระโพธิสัตว์ก็ปรารถนาที่จะชนสัตว์อื่นให้ถึงฝั่งแห่งพระนิพพานด้วย ซึ่งเป็นมหากรุณาที่เรื่องนี้เน้นเป็นพิเศษ เป็นการกระทำเพื่อผู้อื่นพ้นทุกข์ด้วยอันเป็นจุดมุ่งหมายของการสั่งสมโพธิสมภารของพระโพธิสัตว์

สรุปและอภิปรายผล

วัฏจักรของอสงไขยกับกับปณิธานของพระโพธิสัตว์-พระพุทธเจ้า ในเรื่องกิเลส-กรรม-วิบากที่เกี่ยวข้องในสังสารวัฏ อาจสรุปได้ดังภาพที่ 1

ภาพที่ 1 อสงไขยกาลกับปณิธานของพระโพธิสัตว์-พระพุทธเจ้า ในเรื่องกิเลส-กรรม-วิบากที่เกี่ยวข้องในสังสารวัฏด้วยการตัดกรรมมุ่งนิพพานเป็นอวสาน

บทความนี้มุ่งศึกษาเพื่อให้เห็นความสัมพันธ์และความสำคัญระหว่างอสงไขยกับอันประมาณมิได้กับชีวิตพระโพธิสัตว์และแนวคิดเรื่องการสั่งสมบารมีให้ยิ่งยวดในวัฏสงสารแห่งทุกข์และการเวียนว่ายตายเกิด ความสัมพันธ์ดังกล่าวแสดงให้เห็นพัฒนาการของวิถีโพธิสัตว์ที่ต้องมีการพัฒนาตนให้มีธรรมสูงขึ้น ต้องประสบเหตุการณ์ร้ายและมีข้อจำกัดมากมายในการดำเนินชีวิตเพื่อให้บรรลุสัมมาสัมโพธิญาณ และสามารถนำสัตว์ข้ามพ้นห้วงทุกข์นี้ด้วย พระโพธิสัตว์ต้องบำเพ็ญบารมีต่าง ๆ อย่างยิ่งยวดเพื่อให้ถึงเป้าหมาย

สมภารวิบากแสดงให้เห็นอย่างเป็นรูปธรรมของ “ความมี” และ “ความเป็น” ของสรรพสิ่ง การเวียนว่ายตายเกิดและการบำเพ็ญบารมีอย่างยิ่งยวด อย่างไรก็ดี ภพ ชาติ และการเกิดใหม่เป็นเพียงสิ่งที่สื่อให้เห็นความยาวนาน ลึกซึ้ง และความยากลำบากของชีวิตอันเป็นทุกข์ที่ต้องหลุดพ้นให้ได้ ซึ่งการหลุดพ้นนี้เป็นเรื่องของจิต ที่ต้องได้รับการขัดเกลาและขัดเกลาเพื่อให้ถึงสัจธรรม ด้วยการตัดวัฏจักรคือวงจรแห่งการกระทำกรรมที่เรียกว่า “การตัดกรรม” ด้วยอุบายวิธี “ทำกรรมเหนือกรรม” ในสมภารวิบากกล่าวว่า

ทรงเห็นว่าอันโพธิปริภาจนะธรรมสำหรับบ่มพุทธภูมินั้น ย่อมเป็นหม้อยู่สืบสถานเท่านี้ และมีอยู่ในโลกนี้เอง พระโพธิสัตว์ทั้งปวงที่ได้ล่วงแล้วนั้น ๆ ก็ได้บำเพ็ญเป็นพุทธจารีตมา ก็แต่บัดนี้ธรรมทั้งสิบนั้น ณ อากาศเบื้องบนก็มีได้มี ณ เบื้องต่ำภายใต้พื้นปฐพีลงไปก็หาไม่ได้ ณ ที่ขวางตลอดถึงทิศานุทิศก็มีได้มี ธรรมเหล่านี้ก็มีอยู่ ณ ภายในหทัยวัตถุของเราเอง (สมภารวิบาก, 2504: 176)

ในแง่ที่แม้การเกิดเป็นความทุกข์ แต่การได้เกิดก็คือการได้มีโอกาสบ่มโพธิสร้างสมบารมี การเวียนว่ายตายเกิดในอสงไขยกับกาลเกิดจึงเป็นรูปธรรมของการพัฒนาชีวิตและจิตของมนุษย์จากหยาบสู่ความละเอียดประณีตยิ่งขึ้น จนสำเร็จมรรคผล

ปณิธานโพธิสัตว์แสดงวิริยะของพระโพธิสัตว์ที่ปรารถนาโพธิญาณเพื่อช่วยเหลือสัตว์ให้มีโอกาสพัฒนาตนเองด้วยอุบายวิธีทำกรรมเหนือกรรมเช่นพระองค์

แม้ว่าความคิดอันปรากฏในสมภารวิบากได้แก่เรื่องพระโพธิสัตว์ สังสารวัฏ กาล โลก กิเลส-กรรม-วิบาก เหล่านี้จะเป็นที่รับรู้กันในวัฒนธรรมพระพุทธศาสนา แต่การวิเคราะห์

และสังเคราะห์ความคิดและความหมายจากวรรณกรรมพระพุทธศาสนาเรื่องนี้ย่อมนำมาซึ่งความเข้าใจอันกระจ่างขึ้นเกี่ยวกับหนทางของพระโพธิสัตว์ที่มีเงื่อนไขและปัจจัยต่อการสำเร็จพระโพธิญาณ ความคิดเรื่องพระโพธิสัตว์เป็นแนวคิดที่สามารถนำมาปรับใช้ได้แม้ในสังคมปัจจุบัน ทั้งการสืบทอดความคิดในมิติทางศาสนา คือความเชื่อมั่นศรัทธาและปฏิบัติในเชิงศาสนา และนำมาปรับใช้ในแง่ความรู้ในการพัฒนาตนเอง ให้อยู่เหนือโลกธรรมมีลาภ ยศ เป็นต้น ของมนุษย์ในเชิงปัจเจก คือการตั้งมั่น และมุ่งตรงต่อเป้าหมายอย่างมีयोห่อ ในเชิงสังคม คือความกรุณา การเห็นอกเห็นใจต่อเพื่อนมนุษย์ ซึ่งเป็นสิ่งที่สำคัญและจำเป็นยิ่งในภาวะของความเป็นมนุษย์ในโลก

เอกสารอ้างอิง

- ธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตโต), พระ. (2543). **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์**. พิมพ์ครั้งที่ 9. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- Dhammapitaka (Prayudh Payutto), Phra. (2000). **Dictionary of Buddhism**. 9th Ed. Bangkok: Mahachulalongkorn University Press.
- ธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตโต), พระ. (2543). **พุทธธรรม (ฉบับปรับปรุงและขยายความ)**. พิมพ์ครั้งที่ 9. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- Dhammapitaka (Prayudh Payutto), Phra. (2000). **Buddha Dhamma**. 9th Ed. Bangkok: Mahachulalongkorn University Press.
- ธรรมมหาวิธานวัตร, พระ. (2504). **สัมภารวิปาก**. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ ส.ธรรมภักดี.
- Dhammahaviranuvutta, Phra. (1961). **Sambhāravipākā**. 4th Ed. Bangkok: S.Dhammapakdi Press.
- บรรจบ บรรณรุจิ. (2544). “กัปป” ใน **พจนานุกรมศัพท์วรรณคดีไทย สมัยสุโขทัย ไตรภูมิภิกษา**. กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน.
- Bunjob Bannarui. (2001). “Kappa” **Dictionary of Thai Literature in Sukhothai Period: Tripumikatha**. Bangkok: Office of the Royal Society.
- ประพจน์ อัครวิรุฬการ. (2546). **โพธิสัตว์จรรยา: มรรคาเพื่อมหาชน**. กรุงเทพฯ: โครงการเผยแพร่ผลงานวิชาการ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย.
- Prapod Assavavirulhakarn. (2003). **Bodhisattva Ethics: Path for Humans**. Bangkok: Faculty of Arts, Chulalongkorn University.
- พจนานุกรมศัพท์ศาสนาสาทุก อังกฤษ – ไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน**. (2542). กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน.
- พระวินัยปิฎก มหาวีถนัค เล่มที่ 1 ภาคที่ 1 ปฐมภาคและอรรถกถา**. (2537). กรุงเทพฯ: พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- Vinaya Pitaka (The Basket of the Discipline) Mahavibhanga and Commentary (trans.)**. Vol. 1 Chapter 1. (1994). Bangkok: Mahamakut Buddhist University.
- พระสูตรและอรรถกถาแปล ขุททกนิกาย จุฬินเทส เล่ม 6**.

(2537). พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย.

- Suttas and Commentary (trans.). Khuddaka Nikaya, Cula Niddesa**. Vol.6. (1994). 3rd Ed. Bangkok: Mahamakut Buddhist University.
- พระสูตรและอรรถกถาแปล ขุททกนิกาย คาถาธรรมบท เล่ม 1 ภาค 2**. (2537). พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- Suttas and Commentary (trans.). Khuddaka Nikaya, Dhammapada**. Vol.1. Chapter 2. (1994). 3rd Ed. Bangkok: Mahamakut Buddhist University.
- พระสูตรและอรรถกถาแปล ขุททกนิกาย ชาดก เล่ม 3 ภาค 3**. (2537). พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- Suttas and Commentary (trans.). Khuddaka Nikaya, Jataka**. Vol.3. Chapter 3. (1994). 3rd Ed. Bangkok: Mahamakut Buddhist University.
- พระสูตรและอรรถกถาแปล ทีมนิกาย มหาวรรค เล่ม 2 ภาค 2**. (2537). พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- พระสูตรและอรรถกถาแปล มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก เล่ม 3 ภาค 2**. (2537). พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- Suttas and Commentary (trans.) Majjhima Nikaya, Uparipannasa**. Vol.3 .Chapter 3. (1994). 3rd Ed. Bangkok: Mahamakut Buddhist University.
- Suttas and Commentary (trans.). Digha Nikaya, Maha Vagga**. Vol.2 .Chapter 2. (1994). 3rd Ed. Bangkok: Mahamakut Buddhist University.
- พระสูตรและอรรถกถาแปล สังยุตตนิกาย นิทานวรรค เล่ม 2**. (2537). พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- Suttas and Commentary (trans.) Samyutta Nikaya, Nidana Vagga**. Vol.2. (1994). 3rd Ed. Bangkok: Mahamakut Buddhist University.
- พระสูตรและอรรถกถาแปล สังยุตตนิกาย สคาถวรรค เล่ม 1 ภาค 1**. (2537). พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- Suttas and Commentary (trans.) Samyutta Nikaya, Sagatha Vagga**. Vol.1. Chapter 1 (1994). (3rd Ed. Bangkok: Mahamakut Buddhist University.
- พระสูตรและอรรถกถาแปล สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค, เล่ม 4 ภาค 1**. (2537). พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- Suttas and Commentary (trans.) Samyutta Nikaya, Salayatana Vagga**. Vol.4. Chapter 1 (1994). 3rd Ed. Bangkok: Mahamakut Buddhist University.
- พระสูตรและอรรถกถาแปล อังคุตรนิกาย ทสก-เอกาทสก นิบาต เล่ม 5**. (2537). พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- Suttas and Commentary (trans.) Anguttara Nikaya, Dasaka-Ekadasa Nipata**. Vol.5. (1994). (3rd Ed.). Bangkok: Mahamakut Buddhist University.
- พระอภิธรรมปิฎก ธรรมสังคณี เล่ม 1 ภาค 1**. (2525).

กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย.

Abhidhamma Pitaka, Dhammasangani (trans.). Vol.1.
Chapter 1. (1982). Bangkok: Mahamakut Buddhist
University.

พุทธทาสภิกขุ. (ม.ป.ป.). **ภาษาคน-ภาษาธรรม.** กรุงเทพฯ:
ธรรมสภา.

Buddhadasa Bhikkhu. (n.d.). **Human Language, Dharma
Language (Bhasa Khon Bhasa Dharma).**
Bangkok: Dharmasapha.

รัตนปัญญาเถระ, พระ. (2540). **ชินกาลมาลีปกรณ์.** กรุงเทพฯ:
โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

Ratanapannathera. (1997). **Jinakalamalipakaranam.**
Bangkok: Mahachulalongkornrajavidyalaya
University Press.

สมภาร พรหมทา. (2551). “สิริมงคลและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในพระพุทธ
ศาสนา,” ใน **วารสารสถาบันวัฒนธรรมและศิลปะ
มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ปีที่ 10 ฉบับที่ 1**
(19) กรกฎาคม - ธันวาคม 2551: 51-57.

Somporn Promtasacred. (2008). “Sacred Item and Amulets
in Buddhism” **Institute of Culture and Arts
Journal.** Volume 10 No.1 (19) July - December
2008: 55-57.

สุภาพรณ ฦ บางช้าง. (2533). **วิวัฒนาการวรรณคดีบาลี
สายพระสูตรต้นตอปฏิภักที่แต่งในประเทศไทย.**
กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์
มหาวิทยาลัย.

Suphaphan Na Bangchang. (1990). **Evolution of the Pali
Literature of Suttantapitaka Lineage That Was
Composed in Thailand.** Bangkok: Chulalongkorn
University Press.

อนันต์ เหล่าเลิศวรกุล. (2546). **ปฐมสมโพธิกถาภาษาไทย
ฉบับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิต
ชิโนรส: ความสัมพันธ์ด้านสารัตถะกับ
วรรณกรรมพุทธประวัติอื่น. วิทยานิพนธ์อักษร
ศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาภาษาไทย
คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.**

Anant Laulertvorakul. (2003) **The Thai Version of
Pathomsombodhikatha by the Supreme
PATRIARCH H.R.H. Prince
Paramanujitajinorasa: Content Relation to
Otherbiographies of The Buddha.**
Ph.D. Arts (Philosophy). Bangkok:
Chulalongkorn University Thailand.

Strong, John S.. (2002). **The Buddha: A Short Biogra
phy.** Oxford: One World.